

ВОЛОДИМИР КЕДРОВСЬКИЙ

ОБРИСИ МИНУЛОГО

ВИДАВНИЦТВО „СВОБОДА”
Ню Йорк - Джерзі Ситі
1966

ВОЛОДИМИР КЕДРОВСЬКИЙ

ОБРИСИ МИНУЛОГО

**ДЕЯКІ ОСТАННІ ДІЯЧІ-УКРАЇНОФІЛИ НАПЕРЕДОДНІ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ**

diasporiana.org.ua

**ВИДАВНИЦТВО „СВОБОДА”
Нью Йорк - Джерзі Ситі
1966**

Доповнена відбитка із „Свободи”

Printed in U.S.A.

Svoboda — 81-83 Grand Street, Jersey City, N.J. 07303

ПЕРЕДМОВА

Щоб розуміти й любити сучасне, треба розуміти й любити минуле. Це добре знають усі вороги українського національного відродження та української державности. Тому вони старанно затирають або перекручують історичні процеси відродження і розвитку української національної ідеї. Це старанно робила царська Росія, це робить псевдосоюз „соціалістичних держав” під проводом комуністичної партії.

В 1917 році, коли вибухла революція, вороги українства й навіть багато українців були здивовані тими колосальними національними маніфестаціями, які відбувалися не лише на Україні, але й в інших частинах царської імперії, де були українці. Це здивовання було наслідком незнання величезної праці, яку від часів Котляревського й до самої революції 1917 року провели ті, кого називають „українофілами”, „просвітянами”, надаючи цим назвам присмаку якоїсь погорди.

В 1917 році, коли українське національне відродження вирвалося зі сутеренів таємничості й знайшло свої організуючі осередки, вороги українства створили легенду, що український національно-державницький рух є німецькою інтригою, як раніше твердили, що був інтригою польською. Тепер на нашій Батьківщині пропагується ідею, що комуністична партія, „старший брат”, були творцями й провідниками українського національного відродження. А водночас із цим червона, як і колись біла Москва, різними засобами нищить усе, що пригадує правду про історичну минувшину українського народу.

Отже, щоб хоч трохи піднести краєчок правди над нашою минувшиною, я написав ці спомини про близький колись мені невеликий осередок „українофілів”. З цього нарису читач побачить, що то був рух не безґрунтовних романтиків, але впертих працівників на ниві культурно-національного розвитку свого народу — рух, який став підставою могутнього українського національно-державного відродження.

**

Хочу подати обриси кількох українських діячів з тих, кого називають, і навіть іноді зі зневагою, „українофілами”. Оці українофіли були тими українськими діячами, що працювали над відродженням української нації, що будили її із забуття, що підводили культурні та наукові підвалини під відбудову української державности. На тих підвалинах розвинулася українська політична думка, а пізніше — політична боротьба й боротьба за українську суверенну соборну державу.

Огі старі українські діячі працювали методично, вперто, плодюче на рідній ниві, але без галасу та інших „атрибутів”, які з’явилися пізніше в українському житті. Свою величезну й позитивну працю вони провадили без гопаків, без вареників, українських пирогів чи голубців, без вишивок і стрічок, що мало б назовні показувати їх українство. Вони не кричали на все горло і на всіх перехрестях, що вони — українські патріоти, націоналісти, українські діячі й т. п., що ми тепер так часто чуємо від деяких наших патріотів. Вони не домагалися признання, нагороди або заплати за свою патріотичну роботу. Вони були немов ті плугатарі, що глибоко й старанно орали національну ниву та засівали її зерном, з якого мала вирости прекрасна, обнорочена українська нація. Вони не ділили себе на групи, вони не нивіялися тим, що лише вони мають рацію, що за ними мають йти всі, а працювали для цілого українського народу, для всієї України. Праця на українській ниві не дала їм ніяких матеріальних придбень, навпаки вимагала від них матеріальних пожертв, які доводилося уривати навіть від своїх родин. То були подвизники, справжні ідейні слуги на полі українського національного відродження, що наражалися на різні адміністративно - поліційні й навіть судові кари. Вони добровільно брали на свої плечі тяжкий хрест і гідно, з самопожертвою несли його до гробу, не схиляючись з української народницької дороги й не зраджуєючи ідеї визволення свого народу.

Всі свої надії вони покладали на свій власний нарід, на його загаль, на свою працю і не шукали серед чужинців допомоги або широкого признання собі в українських масах. Вони працювали над відродженням свого рідного народу з такою самою посвятою, як працювали проповідники й борці за християнство, і вмирали мучениками за його ідеї. Для них ідея українського національного, а згодом і політичного відродження була святощами, в ім’я яких вони працювали в незламнім завзятті.

Меточин, Н. Дж., 1964 рік

АНДРІЙ МИХАЙЛОВИЧ ГРАБЕНКО

(1857 — ?)

Не можна говорити про діячів доби так званого українофільства, не торкнувшись хоч побіжно характеристики тих обставин громадського життя на Україні, в яких вони вирости та працювали. Тому, говорячи про Андрія Михайловича Грабенка (літературний псевдонім Андрій Конощенко), спробую дати коротенький нарис розвитку українського національного руху перед тою добою, в якій він жив і працював.

Після розгрому Кирило-Методіївського Братства український рух на деякий час був приголомшений. Але незабаром він знову почав відроджуватися, коли свідома українська інтелігенція в особах найкращих її представників пішла в народ, щоб вивчати його життя, побут, розпізнавати його потреби та бажання, а разом з тим пропагувати визвольні ідеї. Матеріяли з історії загальноросійського революційно-соціалістичного руху дають твердий доказ, що весь той рух, який в перших початках провадився в цілій Росії під іменем Партії Народної Волі, започаткували українці з походження або й переконання. Рух той розгалузився на Україні в різних її частинах, а провідні осередки його були в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Єлисаветі, Херсоні та в інших містах.

Андрій Михайлович Грабенко належав до того гуртка українофілів, що зародився й провадив свою роботу в Єлисаветграді на Херсонщині. Гурток той мав зв'язки з харківським центром і знаходився під безпосереднім впливом Одеської Громади.

Коли народилася Одеська Громада годі точно сказати. Один з її членів в своєму начерку пише: „На початках 1876 року Громада склалася, зорганізувалася і зміцніла. Але треба зазначити, що багато осіб з її складу й самі добре не знали, до якої саме течії вони належали, — до української чи

до російської народницької, чи соціалістичної взагалі. Але якраз цей брак виразного розгалуження сприяв більшому з'єднанню всіх „громадян” на загально-революційному фронті, який вони ще не зовсім ясно розуміли.

„1876 року до Одеси прибув Михайло Драгоманов по дорозі з Києва до Женеві, і перебування його мало величезні наслідки . . .

„Переїзд Драгоманова через Одесу викликав майже явні збори Громади, і то в кількості від 50 до 100 осіб — в помешканні секретаря „Сельско-Хозяйственного Общества”, Михайла Петровича Боровського; а помешкання він мав у приміщенні „Общества”, в міських садах, в самому центрі міста . . .

„Були на ньому не тільки „українофіли”, але також і Желябов (вождь російських терористів — повішений у 1881 році — В. К.), Гернет та інші. На цих зборах вирішено видавати за кордоном український політичний журнал за допомогою і матеріальною і статтями одеської Громади; цей замір справді потім було здійснено в Женеві, і часопис було названо „Громада” . . .

На зборах Одеської Громади бували у тих роках і інші видатні лідери російського соціалістичного руху, В. Дебагорій-Мокрієвич і Лизогуб, який у 1879 році, за кілька днів до шибениці, писав з в'язниці, що його найбільшим бажанням є те, щоб для його брата знайшовся учитель-українофіл. Оцей брат пізніше був прем'єр-міністром під час нещасливого гетьманування Павла Скоропадського.

Кілька членів громади були вождями російського революційно-соціалістичного руху — Ковалевський, Мальований, Трезвинський та інші. Це були свідомі й непохитні українці, які вважали, що український народ не можна визволити без загального визволення всіх народів Росії, без всеросійської революції. На тому до останньої революції стояли на Великій Україні всі соціалістичні та революційні українські партії.

Одеська Громада та інші українські гуртки поширювали серед народу революційну та національну літературу, спеціальні партійні відозви-проклямації, видання женецької Громади й т. п. Годі сказати, хто якого характеру роботу тоді провадив у народі й яку літературу поширював, бо революційно-визвольна й українсько-національна праця була тісно

зв'язана та переплетена між собою і мала одну й ту ж мету — визволення працюючих мас через повалення самодержавства в Росії.

У той час на Херсонщині, поза Одеською Громадою, найбільше діяльним був український гурток в Єлисаветграді. Уже в 1870 році в тому місті починають ширитися політично-революційні ідеї та витворюється ґрунт для не лише суто революційних формувань, але й для національно-народницьких українських. За початок українського гуртка в Єлисаветграді вважають 1878 рік, коли туди приїхав лікар Опанас Іванович Михалевич, що раніше входив до складу київської Старої Громади. Царська влада його була вислала з Києва на Волгу, а потім заборонила жити в п'яти північних українських губерніях. Міністер внутрішніх справ поставив Михалевича під догляд поліції за приналежність до партії „хохломанів”. От він і опинився в Єлисаветі. Вже в 1879 році були на нього доноси в поліцію, що він провадить „хохломанську” пропаганду серед клієнтів, але поліція ще не вбачала в тому „революційної” пропаганди. Та й справді гурток, який зібрався навколо Михалевича, провадив чисто культурницьку роботу.

У своїх спогадах про початки діяльності єлисаветського українського гуртка О. Рябінін-Скляревський пише:

„В Єлисаветграді з освічених людей серед інтелігенції більш-менш близької до своєї ідеології Михалевич здибав Пильчикова, Линтварова та Стрижевського. Пильчиків та Линтварів були відомі Київській Громаді. Стрижевський був відомий автор українських казок.

„Коло того часу приїхав з Бобринця до Єлисаветграду Іван Карпович Тобілевич. Ще в Бобринці Тобілевич брав участь з М. Л. Кропчвницьким в аматорських театральних виставах, коли вони разом служили там у міській управі. Линтварів робив вистави в Єлисаветграді. Таким чином у Єлисаветграді спочатку склався гурток виключно культурницького напрямку. До гуртка приєднались: вчитель з села Олександр Фед. Волошинів; Андрій Михайлович Грабенко... Теж 1880 року пристали бувші учні реальної школи Михайло Василів та Євген Чикаленко. 1881-го року після військової служби повернувся теж учень тої школи Омелян Дяченко і приєднався до них. 1882 року приїхав старий член

Київської Громади Олександр Ол. Русов і його дружина Софія Федорівна. Русов зайняв посаду статистика в Херсонському земстві. Потім його співробітник Теофіл Василівський та студент Іван Колодіїв”.

Гурток цей розвинув широку культурно-освітню діяльність, а також нелегально розповсюджував закордонні українські видання. З поміччю своїх членів, що виїхали вчитися до Петербургу, гурток тримав через Фінляндію тісний зв'язок з Парижем, де перебував на еміграції український етнограф Федір Вовк, та з Женевою, зокрема з Драгомановим. Під впливом цього гуртка учительський з'їзд в 1881 році на Херсонщині ухвалив вести агітацію за те, щоб у народних школах дітей вчили в рідній мові (українській). Ця постанова дуже схвилювала владу й змусила її пильніше слідкувати за діяльністю „хохломанів”.

Внаслідок поліційних переслідувань Київська та Одеська Громади на початку 1880 року майже зовсім відійшли від народництва, провадячи виключно культурну працю. Проте, Єлисаветський гурток провадив найбільш діяльну роботу на полі політичного народництва й культурно-української роботи ще й в 1880-1883 роках, аж поки 2-го серпня 1883 року не арештували Мальованого. Поліція знайшла у нього паспорт з печаткою Єлисаветградського поліційного управління, який видав йому І. Тобілевич, що вже тоді писав українські п'єси під прізвиськом Карпенко-Карий.

З арештом Мальованого почалися поліційні переслідування та арешти інших членів гуртка. 16-го липня 1883 року в Катеринославі арештовано Софію Федорівну Русову, що приїхала туди з Єлисаветграду. 7-го листопада того самого року І. Тобілевича взято під догляд поліції, а потім вислано до Новочеркаська. Жандарми провели труси в усіх членів українського гуртка та гуртка „Народної Волі”, що тісно співпрацював з ним, бо деякі члени, як Михалевич, Дяченко, Василівський та інші були членами обох гуртків. Таким чином у 1884 році гурток розгромлено. Правда, його діяльність незабаром відновив адвокат Микола Левицький, відомий український кооператор, „артільний-батько”. Під його впливом заснували такий самий гурток в Олександрії Косюра, Окушко, Борисів та інші.

Розкинуті в різних місцях члени єлисаветградського гуртка своєї діяльності не припинили. Деякі з них опинилися в Херсоні. Про це Андрій Михайлович Грабенко пише так:

„... Ми з товаришами-статистиками „волею судеб” опинилися в Херсоні, в місті-закутку, що в ті часи вважали його урядові чинники за місце заслання. Витребувала нас туди губерніяльна земська управа після того, як в Єлисаветі розпочали жандарми „дело о тайном сообществе”, що мало на меті „в более отдалённом будущем, путем распространения дозволенных цензурою малоросійских сочинений, ниспровергнуть существующий порядок”*

Тоді в Херсоні зібралися А. М. Грабенко, Т. О. Василівський, товариш прокурора Д. В. Маркович, якого переведено на службу в Херсон з пониженням по службі, як учасника українофільського гуртка. До них пізніше приєднався статистик Іван Степанович Лоначевський та інші. Спочатку херсонський гурток був під проводом О. О. Русова, якого також земство викликало сюди, а з від'їздом з Херсону О. Русова, не вибраним, але признаним лідером гуртка став А. М. Грабенко.

**

Український гурток в Херсоні продовжував свою культурно-освітню працю. Тут приготовлено до друку збірник-альманах „Степ”, який почали були складати ще в Єлисаветграді. Через письменника Д. Л. Мордовця пощастило дістати дозвіл петербурзької цензури на видання цього першого на Херсонщині збірника. Друковано його в Петербурзі, щоб не наразитися на прикроці від місцевої адміністрації.

До збірника ввійшли оповідання Д. Мордовця, І. Левицького, А. Браунера, Д. Марковича та ін., драма Карпенка-Карого „Бондарівна”, вірші Павла Тулуба, Дніпрові Чайки (Людмила Василівська по мужеві), що жила з своїм чоловіком у Херсоні й пристала до гуртка. Крім того, в альманасу вміщено цінні наукові розвідки, як, наприклад, „Родинно-маєткові відносини селянського населення в Єлисаветградському повіті” (матеріали із звичаєвого права)—Марії Ганенко,

* „Україна”, книга 5, 1927 року, стор. 121.

„Весільні пісні в Єлисаветградському повіті” — Олени Маркович, „Обласне начало в земській статистиці” — О. Русова та ін.

Альманах видруковано в 1886 році, але його ще й тепер читається з великою цікавістю. Це свідчить про солідність роботи гуртка українофілів, що закладали дійсно тривкі фундаменти під будову українського відродження.

Говорячи про членів гуртка земських статистиків, треба сказати, що до них належали О. Русов, який керував статистичними роботами, А. Грабенко, Ф. Василівський, С. І. Лоначевський, Борисів, який приїхав до Херсону пізніше, та інші „українофіли”. Вони провели так званий „подвірний перепис” на Херсонщині, під час якого обійшли більшість селянських хат, збираючи статистичні відомості. По селах і хуторах вони безпосередньо студювали життя українського села, його настрої, думки, бажання й потреби. Це основне вивчення української селянської маси було дуже помічним їм усім в праці над відродженням українського народу.

З діяльності херсонського гуртка, крім видання альманаху „Степ”, А. М. Грабенко пригадує, що Л. Дніпрова-Чайка в 1885 році написала за три дні лібретто дитячої опери „Коза-Дерева”. Музику до цього лібретто підбрали з народних пісень О. Русов, С. Русова та А. Грабенко. Опера була вперше виставлена в Херсоні дитячими силами в супроводі фортепіянової гри (С. Русової). Вже пізніше надруковано її в обробці М. Лисенка в Галичині, а потім у Києві**.

Андрій Михайлович Грабенко був сам дуже добрим музиком. Грав він артистично на віолончелі. Отже, кохаючись у музиці, зібрав він кілька соток пісень і уклав для них ноти. У 1900 році він видав збірник „Українські пісні”, куди ввійшла перша сотка зібраних ним пісень з укладом на ноти. Друга збірка вийшла з друку в 1902 році, а потім видання було кілька разів поновлене. Пісні свої А. Грабенко записав переважно на Херсонщині, почасти на Київщині, Полтавщині та Поділлі. Це був перший, і то досконалий, великий збірник пісень центральної України. З того часу вся

** „Україна” ч. 5, 1927, стор. 122.

Україна пізнала ім'я Андрія Конощенка (А. Грабенко), як збирача та впорядника українських народних пісень.

Але тільки ближче оточення та приятелі знали ширше й розуміли глибше Андрія Михайловича, бо він ніколи не шукав собі слави, популярності і не любив прилюдних пописів. Хіба на річних балах, що їх вряджували співробітники губерніяльного земства, грав на віолончелі в „тріо”, зладженому ще з двох скрипалів, також співробітників земства. Про це високоартистичної вартости „тріо” не раз писала місцева газета В. І. Гошкевича „Юг”.

Зовнішній вигляд Андрія Михайловича був ніби втіленням образу Тараса Шевченка. Бувало, дивившись на портрет Т. Шевченка, написаний Красицьким, і здається, що то з нього маляр писав отой портрет. Але сам Андрій Михайлович ніби не помічав тієї схожости.

Андрій Грабенко здавався суворою та сухою людиною, але поза тією його зовнішністю крилося гаряче серце.

Уперше зустрів я А. М. Грабенка в 1902 році в Херсоні, куди переїхав мій вітчим, зайнявши посаду в статистичному відділі Губерніяльної Земської Управи. А. М. Грабенко був секретарем Управи, а губерніяльним статистиком був Феодан Олександрович Василівський.

Вже тоді ім'я Грабенка було відоме не лише в Херсоні, не лише в українських колах, але й в усіх сорока губерніях Росії, де були земства. Його вже тоді знали, як одного з найкращих знавців земських справ, і до нього зверталися з інших губерній за різними фаховими порадами, особливо, коли заходили непорозуміння між земствами та урядом, для розв'язання яких треба було рішення „Правительствующого Сената” (ця інституція в Росії була найвищою судовою інстанцією), якому корилися навіть царські міністри. Андрій Михайлович своїм великим знанням обороняв земства від нападів різних царських адміністраторів.

У Херсонському губерніяльному земстві називали А. Грабенка „ходячою енциклопедією”, бо мав він надзвичайну пам'ять. Пам'ятав сотки різних сенатських, адміністративних та судових рішень, коли які прийнято та в яких справах і навіть за яким номером опубліковано. На річних зборах „гласних” А. Грабенко, хоч службовці земства ніякого голосу на таких зборах не мали, завжди був неофіційним дорадником,

до думки якого всі прислухалися. Довголітня праця А. М. Грабенка в земстві полишила глибокий творчий слід на полі поширення та вдосконалення агрономії, медицини, ветеринарії, шкільництва, будівництва шляхів і т. д. Не було ні одної галузі земської праці, на який не відбилосся б фахове знання А. М. Грабенка.

Губерніяльне місто Херсон кілька разів вибирало А. М. Грабенка своїм посадником, але кожного разу міністер внутрішніх справ не затверджував його на тому пості, як „політично неблагонадійного”. Лише по революції 1917 року Андрія Михайловича з ентузіазмом обрано на голову Губерніяльної Земської Управи — найпочеснішу посаду, яку лише могли виборці йому дати. Цю посаду Андрій Михайлович прийняв як тяжкий обов'язок, бо волів лишатися секретарем, фактичним керівником без титулів і почестей.

Свою працею в земстві Андрій Михайлович, разом з іншими членами українського гуртка, дуже багато зробив для піднесення української справи в губернії. Так, наприклад, за їх порадами всі повітові земства, разом з губерніяльним, у різних роках прийняли постанови домагатися перед урядом, щоб в народних школах Херсонської губернії навчання провадилося українською мовою. Подібні постанови на початку 1890-их років прийнято в інших містах Херсонщини, і, навіть одеська міська дума ухвалила, щоб на передмістях Одеси навчання в народних школах провадилося обов'язково в „материнській мові”. Всі народні бібліотеки й багато шкільних підручників мали „дозволені цензурою” українські книжки. А такі книжки, як Є. Чикаленка „Розмови про сільське хазяйство” або Немоловського „Бджільництво”, за купували земства десятками тисяч примірників і поширювали поміж населенням. Це в ті часи було лише те єдине, що, надруковане в українській мові, попадало в руки селянсько-го загалу.

Своє становище секретаря Андрій Михайлович вживав на те, щоб якнайбільше посад у земстві обсадити свідомими українцями. Тому на з'їздах статистиків або завідувачів шкільних відділів земств або ветеринарних лікарів чи агрономів можна було чути українську мову, коли не на офіційних засіданнях, то на приватних нарадах або в приятельських розмовах.

Своїм заступником на становищі помічника секретаря Губерніяльної Управи Грабенко мав відомого українського письменника й поета Миколу Федоровича Чернявського. На становищі завідувача медичного відділу був член українського гуртка, лікар Іван Наумович Козубів; завідувачем статистичного відділу був Феофан Олександрович Василівський, а його заступником Іван Степанович Лоначевський та Михайло Тихонів — усе старі українські діячі; завідувачем оцінного відділу був інженер Манджура, старий українофіл, брат відомого української етнографа та поета; завідувачем ветеринарного відділу — Володимир Іванович Сінкевич — українофільтвующий поляк.

Після того, як по революції 1905 року розгромлено Шкільний відділ Губерніяльної Управи і деяких його співробітників вислано з Херсонської губернії, а завідувача відділу Миколу Чернявського ледве пощастило врятувати від заслання, з пониженням на становище помічника секретаря, на завідувача відділу призначено в 1910 році українофіла Юрія Васильовича Федорова, а в 1911 році на завідувача статистики народної освіти призначено мене. Крім того багато було українців на менших посадах. Це була плянова й довголітня праця А. Грабенка — фактична українізація апарату Херсонського земства.

Під впливом гуртка „старих українофілів” зав'язалися різні українські гуртки молоді. Такі гуртки появились, зокрема, в сільськогосподарській школі, в учительській семінарії, в мужеських та жіночих середніх школах. Згодом з тих гуртків вийшло багато активних діячів визвольної боротьби.

В 1917 році, коли в Києві Центральною Радою було утворено уряд, Генеральний Секретаріат на чолі з В. Винниченком, я запропонував йому запросити Грабенка на становище керівника відділу земських та міських самоврядувань при Секретаріаті внутрішніх справ. В. Винниченко, знаючи добре про діяльність Грабенка, радо запросив його приїхати до Києва. Андрій Михайлович приїхав і спинився на помешканні свого давнього приятеля Євгена Харламповича Чикаленка. Після побачення з В. Винниченком він прийшов до мене у Військовий секретаріат із словами:

— Ой, Володимире Івановичу, вам треба добре натерти вука! Нащо ви потурбували мої старі кості та витягнули мене сюди до Києва? Тут місце іншим людям, а я для них і старий і вже не такий „революційний”, як їм треба. Не дуваю лишатися тут.

Довідавшись, що він спинився у Є. Х. Чикаленка, я сказав, що ввечері виберу час і прийду туди.

У помешканні Євгена Харламповича відбулася розмова, внаслідок якої Є. Х. Чикаленкові і мені вдалося переконати Андрія Михайловича, щоб він лишився в Києві й зайняв те становище, яке запропонував прем'єр-міністер. Це становище, — казали ми, — технічне, і не лише Україна, але й ціла Росія не має ліпшого, як він, знавця земських та міських справ. Бувши довголітнім „гласним” херсонської міської Думи, А. Грабенко багато працював над розв'язанням часто дуже замотаних міських справ. В думі він виступав з промовами рідко, але коли що говорив, то це для всіх мало велику вагу, „бо, — казали, — то говорить Андрій Михайлович”.

За кілька тижнів А. М. Грабенко виробив досконалий плян організації земського та міського самоврядування. Але революційні події не дали можливості навіть почасті провести той плян у життя. Очевидно, Андрій Михайлович не звик до нереальної праці, яка обмежувалася лише проектами та побажаннями. До того ж він, придивившись до всього своїм старим, практичним оком, зрозумів невідрадність становища нашого уряду й самої Центральної Ради. Тому одного разу, під час обіду, несподівано сказав:

— Оце, Володимире Івановичу, ми востаннє обідасмо в Києві разом.

— Чому так?

— Завтра ранком виїжджаю додому, бо тут нема чого мені сидіти. Вам також раджу покинути Київ і їхати на Херсонщину. Там ми з вами маємо силу, там нас знають і там перед нами величезна праця.

Я старався його переконати залишитися в Києві, бо, мовляв, незабаром усе налагодиться і життя почне набирати більше організованих форм і практичного змісту. На це Грабенко відповів, що він відчуває, що я говорю нещиро, бо й сам знаю, що все йде на гірше, а не на ліпше. Я казав йому,

що тут, в центрі, люди потрібніші, бо від центру залежить бути чи не бути нашій державі. На це він сказав, що тут треба людей, які можуть активно боротися. Треба одчайдухів, а він уже старий і для такої ролі не надасться.

З сумом я попрощався з ним, щоб знову стрінутися в Херсоні в 1918 році.

До Херсону я приїхав в другій половині березня й застав там Андрія Михайловича вже на становищі голови Губерніяльної Земської Управи, на чолі Української Ради та цілого українського організованого загалу. Не зважаючи на його літа, він працював багато, не жалуючи своїх сил і здоров'я.

Востаннє і навіки попрощався я з Андрієм Михайловичем у жовтні 1918 року, коли виїздив до Білої Церкви до Січових Стрільців, щоб взяти участь в повстанні Директорії проти австро-німецької окупації та гетьмана, що вже підписав був федерацію з „добровольчою” Росією. У моїй пам'яті і досі стоїть образ цієї лагідної, завжди спокійної, поважної людини. Зі сльозами на очах казав він мені, що виряджас мене в невідому дорогу, як свого рідного сина. Йому лише одному я сказав тоді, куди й чому їду, і просив його помочі моїй родині, якщо б вона потребувала. Міцно поцілував мене Андрій Михайлович і побажав щастя й успіху.

Перед очима в мене стоїть і другий його образ. У 1902 році в його домі, в кімнаті молодшого сина, зібралося кілька нас, учнів, як водилося в ті часи „завятих революціонерів”-хлопчаків. Ми співали революційних пісень, звичайно російських. Відчинилися потихеньку двері й до кімнати увійшов, як мені тоді здалося, сам Тарас Шевченко — це був Андрій Михайлович. Співали ми тоді „Отречомся от старого міра”.

— Не ту співаєте, хлопці. Отака буде ліпша, — сказав Андрій Михайлович і проспівав нам пісню:

Вперед, вперед, сини України,
Славутній час вже наступив:
Супроти нашої країни
Злий ворог прапор розпустив.

До зброї, громадо,
Ставаймо в ряди,
Щоб вражою кров'ю
Залить борозди!

Хіба не чуть, які по селах
Усюди стони роздались,
На наших рідних, невеселих,
Ворожі списи піднялись...

Тоді ми цю бойову пісню вивчили напам'ять, і вона досі луною відбивається мені в ушах, а на тлі її постає образ великого працівника на полі відродження українського народу — Андрія Михайловича Грабенка.

МИКОЛА ХВЕДОРОВИЧ ЧЕРНЯВСЬКИЙ

(22.XII.1867 — ?)

Щасливі обставини дали мені можливість не лише особисто пізнати українського письменника Миколу Хведоровича Чернявського, але й майже десять років під його впливом та за його вказівками випробувати своє перо.

Вперше я його побачив десь у 1906 році, коли написав у російській мові маленьке оповідання „На камені”. Я думав послати це оповідання до ілюстрованого тижневика „Вокруг Света”, яким тоді зачитувалася шкільна молодь. Дуже коротко побачити своє ім'я не так у друкові, як серед тих осіб, що дістають нагороду за свої літературні праці й даремно отримують журнал цілий рік.

Написавши оповідання, я перечитав його своїм шкільним товаришам. Тоді ми влаштовували літературно-культурні вечірки, на яких обговорювали різні літературні новинки і випробували свої молоді сили: дехто читав власні драматичні твори, дехто вірші, оповідання. Таким чином прийшла й моя черга.

Українську мову я тоді вивчив, сказати б, на слух, бо у мене в родині вживали переважно української мови, селянське і міщанське оточення також говорило здебільша по-українськи. Але найбільше зачепив я знання цієї мови від робітників, що приходили з Київщини та Полтавщини на „строкову” працю до мастку мого діда, де я прожив свої дитячі роки і перебував усі шкільні вакації.

Більшість моїх товаришів виховалися й вирости в місті. В родинях у них панувала російська мова, крім кількох українських свідомих родин моїх найближчих товаришів. Отже моє оповідання було скритиковане за „несоответствующие обороты”, за невідповідну будову речень і т. д. Та я не здався і боронив своє писання. Після вечірки, щоб потішити мене, мій найближчий товариш Петро Матковський, прийма-

ючи на увазі критику за „малоросійські” впливи в моєму оповіданні, поради мені звернутися до українського письменника Чернявського.

Микола Хведорович Чернявський жив на Воєнному Форштадті і був недалеким сусідом Матковських. Я попросив Матковського передати Миколі Хведоровичу мій рукопис і сказати, що коли він захоче поговорити зо мною, то я буду щасливий.

За кілька днів Матковський закликав мене прийти надвечір до нього. Я почував себе „на сьомому небі” і ледве дочекався призначеної години.

Через хвіртку ми увійшли на мале, чистеньке подвір'я перед мурованою, гарно вибіленою хатою, а далі вступили в декоративний садок із кількома лавками під тинистими деревами. Садок і подвір'я були обгороджені високим парканом. В садку я побачив вище середнього росту чорнявого чоловіка, що обтинав гілля на деревах.

— Оце й сам письменник, — сказав Матковський.

Ми підійшли. Матковський представив мене, як автора оповідання. — От добре, що прийшли, трохи поговоримо, — сказав Чернявський. — Я думаю, що в садку буде ліпше, ніж у хаті. Почекайте, я зараз принесу ваш зошит. — Він пішов, а ми лишилися в садку.

Мене ніби жаром обсипало. Оце тепер я маю щастя бути у того Миколи Чернявського, який написав таке чудове оповідання, як „Богові невідомому”. Оце той самий поет, що написав вірш „Богданова слава”, вперше видрукований у збірнику „На вічну пам'ять Котляревському”, який я читав у бібліотеці мого діда. Цей вірш я знав напам'ять, і в голові у мене промайнуло:

А дзвіниці гудуть аж хитаються...

Иде Богдан до Софії помолитися...

Пишний славою, що придбав під Пилявою...

Але, схвильований, я не міг докладно пригадати увесь цей чудовий вірш.

Тим часом вернувся до нас Микола Хведорович і запросив сісти з ним на лавку. Спокійно й лагідно сказав, що перечитав моє оповідання. Воно цікаве й живо написане, але ра-

Микола Герасимович

ніше, ніж сказати остаточну свою думку, він хоче більше знати про мене, про мою родину, де я ріс, в якому оточенні жив до приїзду в Херсон.

Я докладно розповів про своїх батьків, а найбільше про діда, батька моєї матері Миколу Онуфрійовича Липського. Розповів, що коли скінчив чотириклясову народну школу, то одержав нагороду за добрі успіхи — „похвальний лист” і книжку в позолоченій оправі: „Избранные сочинения А. Пуш-

кина". Отже, коли я похвалився тією книжкою дідові, він дав мені прочитати в ній вірш, який залишився в моїй пам'яті, як доказ нерозуміння мною російської мови. Я прочитав:

Ямщик сидит на облучке,
В тулупе, красном кушачке...

На цих словах дід мене спинив і попросив пояснити, що я прочитав. Вийшло, що я зрозумів лише одне слово „сидіт”, а що саме сидить, де, на чому сидить — я не міг пояснити. Дід витлумачив мені усі слова і додав: „Гарна книжка! Чудові палітурки! Бережи цю пам'ятку, пильнуй, щоб золото не облізло!” За кілька днів дід поїхав до Миколаєва й привіз мені звідти подарунок. Також гарно оправлену і добре ілюстровану книжку — „Енеїду” Котляревського. Я читав і перечитував її кілька разів, бо вона була мені зрозумілою, а вірші її здавалися мені надзвичайно музикальними.

Коли я скінчив оповідати свою біографію, Чернявський лагідно, по-батьківському почав:

— Ну, тепер я можу говорити з вами одверто. Вам треба багато й багато ще вчитися „руському языку”. Можливо, що, живучи на Україні й з українським народом, ви ніколи не опануєте ту мову. У вас завжди будуть українізм, а особливо в будові речень, що перешкоджатиме вам у літературній роботі, коли б ви серйозно взялися до неї. Ваша стихія українська, а тому ви повинні писати по-українському. Але пам'ятайте, що для цього треба працювати багато й уперто. Треба вміти відчувати, розуміти справи й обставини, а до того мати відповідну техніку.

— Алеж я не знаю української граматики та й взагалі літературної української мови, — почав я, але Чернявський не дав мені скінчити:

— Українська мова, це та мова, якою ми говоримо з вами ось тепер. Це та мова, якою говорять полтавці, кияни, що працювали в мастку вашого діда. Це та мова, яку ви чули серед околичних селян або в Батурині, де вчилися в народній школі. Щодо граматики, то пильно читайте твори українських клясиків, а до того я, а може й ще хто інший допоможемо вам вивчити граматику.

Микола Хведорович ще довго говорив на цю тему. І оця зустріч з ним спрямувала мене на ту дорогу, якою йду я все своє життя.

Виходячи з садка Чернявського, я навіть забув за своє оповідання „На камені”, а коли приніс його додому, то жбурнув до шухляди в столі і вже більше не брався писати оповідань російською мовою.

**

Після побачення з Чернявським вирішив я прочитати його твори. Я постарався набути видані ним збірки поезій „Лісні кохання” — 1895 року, „Донецькі сонети” — 1898 року; „Зорі” — 1903 року. До того я набув збірки його оповідань: „З потоку життя” — 1903 року; „В незнану далечинь” — 1904 року; „Ве віктіс” — 1905 року; а пізніше „Богові Невідомому”. Вони стали моїми настільними книжками. Я читав і перечитував їх багато разів, щоб пізнати красу української літературної мови і вивчити її, наскільки це було можливе без знання граматики.

Потім я став передплачувати майже всі українські журнали, коли по революції 1905 року вони почали виходити: „Рідний Край”, „Українська Хата”, „Дзвін”, „Сяйво”, „Світло”... Пізніше, зустрічаючись з іншими українськими діячами, як А. М. Грабенко (О. Конощенко), С. І. Лоначевський, Ф. О. Василівський, я й від них багато навчився й ширше пізнав українське письменство, а зокрема альманах „Вік” дав мені багато матеріалу для вивчення творів українських письменників, головню поетів.

З Миколою Хведоровичем я зустрічався частенько, а коли з 1910 року почав працювати в Земській Губерніяльній Управі, де він був помічником секретаря Управи Андрія Михайловича Грабенка, то бачив його кожного дня.

Микола Хведорович Чернявський родився на Катеринославщині в 1867 році. По скінченні духовної семінарії спочатку вчителював, а в 1903 або 1904 році переїхав до Херсону, де при допомозі А. М. Грабенка дістав посаду завідувача відділу народної освіти в Губерніяльному Земстві. По революції 1906 року, коли почалася столипінська реакція, Чернявського з наказу губернатора звільнили за „українофільство”. З великими труднощами вдалося приятелям врятувати його

від заслання на Сибір, а потім знову влаштувати на службі вже на менш відповідальну посаду.

Влада добачила в його діяльності „мазепинство”, бо він упорядкував і видав у Херсоні 1905 року альманах молодих українських письменників „Перша ластівка”. Врятуватись від заслання пощастило йому лише тому, що в альманасі було ясно й виразно надруковано: „Дозволено Цензурою. Ст. Петербург, 10 ноября 1904 года”. Звичайно, такого дозволу тоді неможливо було дістати в місцевій цензурі, і тому наші письменники посилали свої твори на цензуру в Петербург, Москву або в інші місця поза межами України.

До того альманаху Микола Хведорович притягнув аж сорок двох тогочасних українських письменників з російської та австрійської України. Як на той час це було незвичайно багато, і зроби це міг лише Ф. Х. Чернявський завдяки своєму організаційному хистові і вже широко відомому імені в українському письменстві, де він уже тоді користувався великим авторитетом і повагою, як поет і прозаїк.

У своїй статті до цього альманаху „Замість передмови” М. Чернявський писав:

„Гукнув я оце якимось до нашої молоді:

— Гей, хлопці-молодці, сестри-чарівниці, у кого з вас є охота до роботи та добрі крилята, збирайтеся до гурту та полетімо у той наш рідний край, чудовий край, де незахідне сонце сяє святої поезії, де всіма кольорами грає веселка радощів та горя людського, де ревуче море викидає на тихий берег чудові перли людських сліз та сміху або, втихомирившись, стихія розказує скелям казки старовини. Полетімо туди, бо сумно сидіти самотно по всяких пуццях та нетрях, бо серце просить туди, туди, в той край, той світ ясний, необмежений!..

„І озвалися на той поклик ледве чи не з усіх країн, де мова наша лунає, брати і сестри...”

Бачачи, як на його заклик відгукнулися письменники з усіх сторін української землі, він у тій самій статті пише:

„І зібралась оце чимала купка молодят, а то й старших трохи, і всі вони щебечуть, і всі летіти пориваються у той чудовий та звабливий край.

— Добрий шлях, мої любі! Летіть і віщуйте скрізь ясну весну, що ніякі морози не можуть її закувати, ніякі завірюхи снігами занести не всилі!..”

Відчуваючи своїм артистичним еством, що українського слова, українського визволення вже ніщо не спинить, М. Чернявський пише далі:

„І ось пурхнула перша ластівка, а за нею другі. Добрий шлях, щасливої дороги!..”

Микола Хведорович мав радію, що за цією першою ластівкою полетять інші, бо, друкуючи з М. Коцюбинським цей альманах, уже був приготував до друку другий під назвою „З потоку життя”. На той час вже були видані такі його твори: збірники поезій — „Пісні кохання” (1895 р.), „Донецькі сонети” (1898 р.) і „Зорі” (1903 р.) та збірники оповідань — „З розпуттів життя” (1903 р.), „В незнану далечинь (1904 р.), „Ве віктіс”, а також альманах на згадку про П. Куліша, що його він упорядкував в 1903 році з участю М. Коцюбинського та Б. Грінченка.

Крім того твори М. Чернявського були друковані в місячниках „Зоря”, „Правда”, „Руслан”, в „Літературно-Науковому Вістнику”, що виходили в Галичині, та в багатьох альманахах. За оповідання „Ве віктіс” та „Весняна повідь” Микола Хведорович дістав конкурсів нагороди. До того він написав багато критичних статей та заміток. Отже, коли я вперше стрінув його, він уже був широковідомим письменником, і до кожної його думки я прислухався уважно і захоплювався всім запалом своєї молоді душі, глибоко всмоктуючи кожне його слово, сказане лагідним, спокійним голосом з ноткою батьківського наставлення.

Дозволю собі подати тут те, що академік С. Єфремов у своїй „Історії українського письменства” пише про творчість М. Чернявського. Мало-хто тут, на еміграції, знає цю двотому історію. Отже, С. Єфремов пише:

„До Коцюбинського наближається настроєм, отим широким розумінням краси, Микола Чернявський, поет з чулою, м’якою вдачею, лірик з природи, з нахилом до мрійности й розчарування, співець кохання з широким розмахом фантазії:

Хто всилі скувати душу кайданами,
Хто дух наш безсмертний згасити здола? —
(„До пісні”)

запитує Чернявський, посилаючи свою пісню, щоб вона кликала „до світу, до сонця із темряви брата”. І хоч Чернявський зве свою поезію „Піснею помсти” — проте, далеко дужче тягне його натура до тихих ідилічних картинок, переважно з сільського, близького до природи життя, і поет завжди знайде в природі щось рідне собі й близьке:

Сон мій — знову сон голодний!
Тим все хліб, мені ж на зло
В мурах города холодних
Снитись кожную ніч село.
(„Сон”)

„А мені незмінно сняться, — каже він на іншому місці, — тихі, чисті ясні зорі”. І тим дужче росте в поета туга за природою, бажання злетіти в якусь височінь надмірну, бо

Обридло нудитись в цій темній країні:
Рвуть душу і сльози і співи братів.
(„Орел”)

„Оці дві сили, що гармонійно поєдналися у Чернявського — з одного боку, громадянські обов'язки до „темної країни”, з другого природжена м'якість і пасивність натури, мрійний нахил до краси — служать за вічне джерело роздвоєння в душі самого поета. Виразно це роздвоєння виявилось у Чернявського в поезії „Я йшов ланами рідних нив”, в якій поет висловив свої щиросердечні мрії про вселюдську згоду і поруч їх поставив дійсність, що всяку згоду ламає й кличе всіх до бою. Вдача поета і дійсність раз-у-раз шарпають у протилежні сторони Чернявського, і це одбивається на його поезії згадаього роздвоювання. То прорветься в його дужа й сміливого завзяття повна „Пісня помсти”, як отой „Мій спів”, що

... пронесеться він над світом
Не злим гнобителям привітом,

А тяжким стогоном вночі,
Братів до гурту зовучи.
(„Мій спів”)

— то забринить нотка зневіри й туги за тим, що розійшлися в житті шляхи з близькими духом людьми й „спільний ключ правди засох і не б'є” („Шляхи”), що „проклятий сон життя сліпого” занадто непорушно заліг над землею і придушив людськість. Проти міщанської буденщини, нікчемного і порожнього животіння серед мізерних утіх знайдеться у Чернявського потужне слово, подиктоване великим і щирим гнівом:

Проклятий сон життя сліпого!
Невже тягтимешся ти вік
І світу розуму ясного
І не побаче чоловік?
(„Я жив свій вік”)

„Картина природи, степ широкий, ясне і спокійне море — їм Чернявський дає багато місця в своїй поезії, і справді чимало знайдеться у нього в цій сфері гарних, граціозних творів, як „Сон”, „Спека”, „Степові огні”, „Після бурі”, „Сільський вечір”, „Рибалка”, „Сільська осінь” та інші. Тут немов одпочинок од дрібного міщанства знаходить собі поет, немов рве ті кайдани, що про їх з такою силою сам обізвався:

Прокляті кайдани! Віки вас кували,
Ваш холод залізний вже чув і я,
Вже серце не раз ви мені шматували
І брязкіт ваш чути мені й відсіля:
То — бідкання кволе життя самотного,
То — спів побідний зажер-глітаїв,
То — скарга ледарства, недбальства тупого,
То — темряви стогін... Він все заглушив.

„Але кінчає автор:

Але вас об душу свою розіб'ю,
Об серце бідне, що ви катували,
А виборю долю і волю свою.
(„Кайдани”)

„І поет, що залюбки кликав би до згоди, мусить відкинути згоду „з усім, що діється круг нас”, і взяти зброю до рук, замість оливкової гілки:

Ще поки серце в грудях б'ється,
Як бачу сльози я братів,
Нераз щодня воно здригнеться,
Не раз клятьбою відгукнеться
На підлі вчинки наших днів.
(„Відповідь співця”)

„Не дешево, певна річ, обходиться це мрійному співцеві, і через те й бринять так часто у нього нотки зневіри та розчарування”.

Отак характеризує С. Єфремов Чернявського і його творчість. На жаль, Єфремов не знав ближче самого поета. Не знав, що може лише одна третина творів, написаних Чернявським, була видрукована із-за цензурних перешкод. Однак, Чернявський багато написав творів, не зв'язуючи в них ні свої думки, ні свого почуття цензурними умовами. Свідомо писав деякі свої твори „на майбутнє”, вірячи, що настануть часи, коли українські письменники зможуть друкувати свої твори без калічення їх цензурою. В тих своїх творах „на майбутнє” він щиро виливав свою душу, щиро викладав свої почуття, бажання, надії. В тих творах він був дійсно борцем за волю українського народу, борцем за визволення його з культурного та політичного рабства.

Чернявський знав і вірив, що лише в тяжкій боротьбі український народ здобуде своє визволення, а тому й кликав його синів до боротьби. Це можна бачити хоч би з такого його вірша:

Я не бачив вас у вічі
І ніколи вас не чув,
Але серцем і думками
З вами всюди й завше був.
З вами був я, не як рівня, .
Не товариш бойовий,
А як брат ваш, брат підбитий,
Та душею ще живий...
І не можу я боротись,

Тільки можу я співать,
Можу щиро словом правди
Справді смілих прославлять.
Вам спліта такі лаври
Наша збурена доба,
Бо то ви у ній зробили
Громадянина з раба.
Так прийміть же і од мене
Од співця, борці, привіт:
Хай живе народна воля!
Хай скориться їй весь світ!..
(„Ворцям”)

Вірш цей написав Чернявський, як привіт борцям в часи революції 1905 року, коли здавалося, що „народна воля” буде жити вільно на українських землях. Та сподіванка його не здійснилася. Революцію було здавлено, бо нарід не мав провідників, а сам був нездатний до довгої, впертої боротьби. і тому автор говорить:

Мчать мене крила по рідній країні.
Гляну, погляну, — де світ на Україні?
Темно в палацах у панства старого,
Гуку не чути в палацах живого,
Плямами вікна холодні чорніють,
Сови по трубах і стогнуть і виють.
Музо, повідай, чом панство дримає?
— Панство, мій друже, навик засипає.
Скарби прожиті, огні догоріли...
Трупів холодних вони не зогріли...
Панство славутне по склепах дримає,
Спадки ж їх слави онук проживає.
Мчать мене крила по рідній країні.
Гляну, погляну, — де світ на Україні?
Темно у бідній мужичій хатині,
Тихо і глухо, немов в домовині.
Ніч бідні села вдягла, повиває.
Музо, повідай, чом темно так всюди?
— Світу не знали ніколи ці люди.
В панській неволі діди їх вмиралі,
В злиднях, бідності батьки виростили...

Важко їх дітям ті злидні збувати,
Пітьму ж одвічну ще важче прогнати...
(„На крилах”)

**

Микола Хведорович не був борцем-революціонером, але він був свідомий того, що розганяв „пітьму одвічну”, яка так тяжко обгорнула український народ. Він працював на ниві культурній, працював своїм пером над духовним визволенням і скріпленням національної свідомости свого народу. Тому революція 1905-го, а потім 1917 року відбилася в його творах не гучно, але в спокійних формах змалювання певних переживань окремих героїв його творів, в описах відносин в українському громадському житті.

Визволення українського народу Чернявський приймав спокійно, як те, що мусіло статись неминуче. До цього він був приготований, а тому революційні події не вивели його зі звичайної рівноваги й властивої йому стриманости. Він завжди, кажучи образowo, твердо стояв на своїх ногах і не рвався у височінь. З природи він був небалакучим і не любив публічних виступів та безконечного обговорювання різних, часто дуже дрібних справ.

Пригадую, як у 1919 році на великих зборах українського громадянства в Херсоні хтось із молодих та гарячих „революціонерів” і „метушливих діячів” закинув Чернявському пасивність у громадській праці:

— Ви, Миколо Хведоровичу, сидите, ніби той цвіркун у траві, і цвірінькаєте час від часу. Події буревієм несуться над нашими головами, треба пірнути в них і активно працювати.

На це Чернявський спокійно відповів:

— Так, я цвірінькаю і може навіть не в траві, а на печі. Але моє цвірінькання чує вся читаюча Україна і чула ще тоді, коли на наших землях лежала тяжка, темна ніч політичної реакції та національного гніту. Може в ті часи цвірінькання таких, як я, цвіркунів не давало заснути українському народові і нагадувало всім, що кожна ніч, хоч яка вона довга й темна, минається. Оце тепер настав світанок і в його гаморі та метушливі голос цвіркунів топиться. Але коли, не дай Боже, знову настане ніч, то багато з тих, що тепер

здіймають гармидер, підуть спати, а цвіркуни далі будуть цвірінкати, щоб не дати остаточно заснути українській національній душі. Отож, дозвольте мені й надалі лишитися цвіркуном.

Рясні оплески учасників зборів були відповіддю на ці слова Миколи Хведоровича. І дійсно, коли знову настала на Україні страшна темна ніч, його голос було чути й тоді, як московсько-большевицький терор заклепив уста всім політично-активним синам українського народу.

Микола Чернявський вважав, що відродження народу й будова української державности повинні спиратися на кращі історичні традиції нашого народу. В його громадській діяльності, правда не широкій, поза письменством, червоною ниткою проходить український традиціоналізм. Це він дуже добре й яскраво висловив у науковому журналі „Україна”, що його видавала Українська Академія Наук у Києві під редакцією професора Михайла Грушевського. У тому журналі в 1929 році Микола Чернявський писав у статті про Михайла Максимовича:

„Коли стати на грані XIX століття й уявити собі попередній історичний процес на Україні, як повільну на протязі віків руйнацію зведеної в далеких віках і не раз наново відтворюваної великої будови Руси-України, то початок XX століття дасть нам таку картину: Стародавня будівля майже вся в руїнах. Мури порушено й порозбирано. Місцями зрівняно з землею. Подекуди на їх зведено нової конструкції й нового стилю й призначення надбудови. А вся руїна взагалі укрилася лісом і бур'янами. І в тому лісі і в тих бур'янах нові мешканці пробивають собі нові тропи, заводять нові житла. Думають вони про день сьогоднішній. Нема їм ніякого діла до у віках занедбаної руїни. І нічого не роблять вони, щоб старі будівлі відновити, щоб те, що залишилось, зберегти.

„Але іноді руїну ту відвідують туристи. Посидять, подивляться, посумують часом у самотині і йдуть далі. Що їм та руїна? Вона їм або чужа, або здається річчю цілком нормальною, старе віджило свій час, рушилось і нехай собі обертається у сміття і порох!..

„А ось надходять інші туристи. Блукають по руїнах і звертають увагу на те, що які ж то прегарні квіти ростуть по звалищах поміж бур'янами. І скільки їх! Очевидно добре

угноюваний ґрунт на місці тім і високої культури квіти, ді-кі нащадки яких ще зберегли свою красу і принадність!

„Тими туристами були чужинці: Олексій Павловський, князь Микола Церетелі, Срезневський, Пушкін Олександр Сергійович та інші. А свої люди були: Бодянський, Лукашевич, Максимович, Гоголь Микола Васильович. Звертають увагу вони не на матеріяльні пам'ятники доби минулої, не на каміння й вапно, а на пам'ятники культури духової, на ті квіти, що ними бував геній народу українського. Звертають увагу на його пісенну творчість. Збирають вони ті квітки і використовують їх для свого вжитку в науці і мистецтві.

„Далі підуть інші групи: підуть уже цілком свідомо вчені — археологи й історики і будуть ритися в руїнах, відкопувати старі фундаменти й розчищати їх, щоб на їхній основі прийдеши покоління, вже в ХХ столітті, вже в нашу добу, могли наново відбудувати тисячолітні склепіння давньої Русі-України.

„Всі ці люди, і з ними багато інших, в тій чи іншій мірі, були піонерами нашого відродження. І всі вони мають у цій справі свої великі чи малі заслуги”.

Оцими словами Микола Чернявський дуже влучно сха-рактеризував діяльність так званих українофілів, себто діячів відродження українського народу, що особливо широку працю розвинули в другій половині ХІХ віку. Сам він був отою гранню, що, переходячи від українофільства в свідому національно-культурну та національно-політичну діяльність, привела до відновлення української державности. Правда, лише на короткий час, але зате вже виразно поставила вона мету для всього українського народу і дала йому завдання відновити, нарешті, свою вільну державу, незалежну ні від яких окупантів чи сатрапів-правителів, залежну виключно від збірної волі громадян вільної України.

Сам він, разом з діяльністю на літературному полі, брав також живу участь в житті Херсонської Української Громади, що діяла під проводом Андрія Михайловича Грабенка, старався всебічно розбудувати українське національне життя в першу чергу навколо себе, а потім і ширше. Та його діяльність, як і взагалі діяльність українофілів того часу, була мало помітною назовні, хоч часто була дуже глибокою сво-

їм змістом і своїми наслідками. Ось, наприклад з того, що може кілька осіб знало.

Коли Херсонська Губерніяльна Управа доручила мені провести статистичне обслідування народної освіти в губернії, то це сталося лише внаслідок заходів членів Старої Громади: А. М. Грабенка, як секретаря Управи, М. Чернявського, як його заступника, Феофана Олександровича Василівського (чоловіка Дніпрової Чайки), як губерніяльного статистика.

Я виробив програму обслідування і подав її на розгляд цих членів Громади, що відповідало їх становищам у земстві. Вони звернули увагу на те, що в обслідуванні треба яскраво підкреслити український національний елемент в Херсонській губернії та від'ємні сторони російської школи, зокрема заборону навчати дітей грамоти, вживаючи як допоміжної матірньої мови. Далі треба було з притиском підкреслити рецидиви неграмотности серед дітей, що скінчили чотирирічні, а то навіть і п'яти- та шестирічні школи. Ці рецидиви були наслідком того, що в школі навчання провадилося в мові московській, чужій для учнів, а по виході з неї вони не мали нічого до читання, що було б видруковано в зрозумілій для них, українській мові.

Обслідуючи позашкільну освіту, особливо діяльність народних бібліотек, треба було виявити кількість книжок в кожній бібліотеці зокрема і загальне число їх, але головне з'ясувати, які саме книжки населення читає найбільше, а які залежуються на полицях.

Микола Хведорович, як колишній завідувач відділу народної освіти, вніс до програми обслідування багато істотних поправок і додатків. Також дав він мені цілий ряд цінних порад, коли на підставі зібраних матеріалів я керував укладанням повного огляду народної освіти в Херсонській губернії за 1910 рік та позашкільної освіти за 1912 рік. Це вийшли такі капітальні праці, що Всеросійський З'їзд у справі статистики народної освіти поставив їх в числі найкращих не лише в Росії, але й в світовій літературі в цьому питанні.

На пропозицію Херсонської Губерніяльної Управи мене нагороджено за ці статистичні праці царською срібною відзнакою в пам'ять п'ятидесятиліття заснування земств. Ці праці були заслугою тих, які мені, тоді зовсім молодому статис-

тикові, допомагали в плануванні, опрацюванні зібраних матеріалів і в остаточній редакції збірників. Це було заслугою гуртка українофілів, а між ними найбільше Миколи Хведоревича Чернявського.

Підкреслювання українського моменту в усіх працях земців-українців, а особливо постійне ствердження, що не можна ширити освіту серед народних мас, коли навчання, особливо початкове, провадиться не рідною мовою, а брак популярної літератури для народу в його „материнській” мові приводить до рецидиву неграмотности, що яскраво виявлялося серед рекрутів, які не могли підписати навіть свого прізвища, — все це привело до того, що кращі російські педагоги та поступові російські кола чимраз частіше почали заявляти про потребу навчати дітей їх рідною мовою. Відповідний законопроект був внесений у Четвертій Державній Думі. Лише війна, що почалася в 1914 році, затримала його обговорення. Цей законопроект базувався саме на статистичних працях земств з української території та з територій інших не-російських народів.

В ті часи українське письменство на наддніпрянській Україні зосереджувалося головню в журналістиці, власне в єдиній тоді щоденній газеті „Рада”, яку видавав своїм коштом Євген Харлампович Чикаленко, в тижневиках „Село”, „Рідний Край”, в „Дніпрових хвилях” та „Рілля”, в місячниках „Літературно-Науковий Вістник”, „Українська хата” та „Світло” — журнали, присвяченому народній освіті. Було ще кілька короткоживучих часописів. І до того ще треба додати „Записки Київського Наукового Товариства”, що виходили раз на три місяці. Оце і все, що українці в тяжкій боротьбі змогли досягнути після того, як революція 1905 року знесла офіційну заборону на друковане українське слово.

Про те, як вона знесла ту заборону, можуть посвідчити такі приклади. Того ж самого, 1910 року редактор „Ради” просидів кілька місяців у в'язниці і був судово тричі оштрафований. Редактора „Вістника” поставлено під суд за надрукування драми Лесі Українки „На полі крові” і сконфісковано чотири випуски „Вістника”. Редакторку „Села” ув'язнено на місяць, а також сконфісковано одне число „Села” й „Світла”. Покарано гривною на 50 карбованців редакторів „Села” та на 50 карбованців редактора „Ради” з додатком триденно-

го арешту. Навіть російську газету „Новая Речь” у Тифлісі покарано гривною на 500 карбованців за статтю про Миколу Аркаса. Заборонено видавати нові газети та журнали або впроваджувати український відділ у російських газетах.

Такі кари сипалися на українську пресу збоку поліційної влади, а до того ще прилучалися переслідування збоку різних урядовців та інституцій. Так, наприклад, „Раду” заборонено передплачувати для бібліотек Південно-Західньої залізниці та народних бібліотек 3-го району Київщини (повіти: Черкаський, Канівський та Чигиринський). Попечитель київської шкільної округи (на три губернії) заборонив передплачувати до шкільно - народних бібліотек „Село”. Харківський губернатор заборонив виписувати для народних бібліотек „Хлібороб”, бо половина його була друкована українською мовою. Заборонено передплачувати для бібліотек українсько-російський кооперативний часопис „Наше Дело”. Газеті „Тавричанин” заборонено друкувати матеріяли по-українському й т. д. Усі репресії, законні й незаконні, проти українського друкованого слова годі перелічити, бо вони були загальним явищем.

Російська влада жорстоко переслідувала українських письменників. В тому ж 1910 році арештовано письменників: Г. Чупринку, А. Богдан-Сокольського, С. Черкасенка та інших менш відомих. Сконфісковано і знищено наклади деяких українських книжок та нот, як, наприклад, „Ще не вмерла Україна”. Поліційно-жандармська влада, переводячи ревізії в різних осіб, запідозрених у „мазепинстві”, забирала українські книжки навіть дозволені цензурою. Жандарми забирали навіть такі книжки, як українсько-російський словник Дубровського, видання „Віку” й „Просвіти”, історія М. Аркаса, твори Б. Грінченка. У мене особисто жандарми забрали „Кобзарь” Т. Шевченка, що вийшов у 1906 році в Петербурзі за дозволом цензури. Правда, на мою скаргу проти цього незаконного вчинку, — бо закон дозволяв у приватних бібліотеках мати різні, навіть нелегальні видання по одному примірнику — товариш прокурора Маркович* видав судовий

* Українофіл і член українського гуртка в Єлисаветграді до переводу його на службу в Херсон.

наказ жандармському управлінню повернути мені „Кобзарь” та інші книжки. Характеристичним для тупоумности російських жандармів було те, що я отримав „Кобзарь” із старанно викресленими червоним олівцем місцями, яких не було у попередніх цензурованих виданнях. А на першій його сторінці було чітко написано: „Зачеркнutoго красним карандашем не читать”. Підписав начальник жандармського управління полковник Бурачков.

Ось на тлі всього сказаного зрозуміло, чому Микола Хведорович, що був під пильним доглядом поліції, а з ним і інші українські письменники, часто писали, як я вже згадував, „на майбутнє”, коли зміняться обставини для української літератури на краще. Великий мистець-письменник, він не хотів здушувати свою думку, свої пориви рямцями цензури. Ні, він хотів передати наступним поколінням вільного свого народу ті думки й ті мрії, якими жило покоління на межі ХІХ та ХХ віків, а тому й писав те, що відчувала його душа, що говорив йому розум і до чого штовхало його серце. У відродження українського народу він вірив так глибоко, як вірив у те, що після темної ночі завжди настає світлий день.

**

Віру в краще майбутнє свого народу Чернявський виявляв у численних своїх творах. Подам тут лише один такий зразок, уривок з його поеми-елегії „Пантеон”, в якій автор описує, як Учитель повів його у мандрівку минулих віків:

... І знов

Ми піднялись високо над землею.
Вона з-під ніг втекла, мов провалилась,
І стала враз туманом білуватим.
І я спитав: — „Учителю мій любий,
Куди це знов ми летимо з тобою?”
Одмовив він: — „Я мушу показати,
Тобі колосів світових
І велетнів людського роду”...

І ось поет подався у невідому височинь з своїм Учителем. І там, на височині, побачив він гору.

... Стояв на тій горі величний храм.
Суворий, він здіймався високо вгору.
А круг його холодна колонада,
Мов вартові грізні його спокою,
Стояла скрізь. І тридцять трое східців
Вели в той храм. І на дверях його
Таємний напис був: „Етернітас”.
І мовив тут Учитель мій до мене:
— „Ти бачиш храм? Се пантеон народів.
Иди в мій слід” ...

І пішов поет сміливо за своїм Учителем. І побачив у пантеоні „Етернітас” (вічність) усі народи, що жили на землі з самого початку існування світу, але між ними не знайшов свого, українського народу. І коли Учитель сказав, що вже час поспішати далі:

... Його за руку
Я ухопив з нестриманим благанням:
— „А мій народ? Невже я не побачу
Його у сім всесвітнім пантеоні? ..
— „Того тобі не дано”, — він одрік.
Але я впавав навколяшки з благанням
І теплими сльозами оросив
Його десницю. І гукнув він гучно:
— „Гей, де ви, де, майбутні народи?”
І наче грім заготовав у храмі
Той смілий поклик, і далеко десь
Озвались голоси: „Ми тут, провидче!” ..

І тут поет побачив багато „майбутніх народів”, але між ними не знайшов свого рідного народу. І знову став він благати Учителя показати, де є властиво український народ.

— „Шукай отут!” — сказав мені Учитель
І показав рукою на статуї,
Що ледве на людей скидатись стали.
— „Оце слов’янщина”. І бистрим оком
Обвів статуї я, і не знайшов
Статуї рідного свого народу.
— „Нема її!” — я простогнав. Але

В ту саму мить всім тілом я здригнувся:
Побачив разом три статуї,
Що мов зрослись. Одна із них скидалась
На білого ведмедя, а друга —
На пень, оброслий мохом — пень трухлявий, —
Така убога тая постать.
А третя — дебела, черевата,
З могутніми плечима і руками,
Що, мов чепіги велетенські плуга,
От-от збирались в землю вритись, —
Була без голови... І ледве визначалось
Горбом те місце, де повинна бути
Вона колись...

Отією головою мала бути українська культура, українська наука, українське політичне життя, а як завершення всього — українська вільна держава. Голову ту українському народові стяла і в багні розтоптала Московщина, що скидалася на білого ведмедя. Їй допомогла в тому Польща, отой „пень трухлявий”, бо знесилила своїм гноєм і порожнявістю отруїла душу й тіло українського народу. Побачивши Україну в такому сусідстві, поет говорить:

І сумом стислось
З жалю у мене серце, і сльозами
Затьмились очі враз. „Без голови!..
Сліпа, стихійна сила, що не має
Ще виходу для себе!“..
Я чув,
Як вийшли ми із храму. І коли
Мені дмухнув в обличчя вільний вітер
І сльози осушив, побачив я,
Що знов ми летимо понад землею.
Вгорі нависли хмари. Падав сніг...
І зараз же під нами в тихий дощ,
Перекидався і летів на землю
Алмазами ясними... Та мене
Вже не цікавило ніщо: стояла
Перед очима тая безголова
Статуя рідного мого народу...

Над відбудовою тієї голови ретельно працював усе своє життя поет, письменник і громадський діяч Микола Чернявський. Працював разом з своїми старшими й молодшими товаришами „українофілами”.

Микола Чернявський був гарний, чорнявий мужчина вище середнього росту, міцної будови тіла. Тримався він спокійно, з внутрішньою гідністю і в кожного викликав до себе повагу. Одягався елегантно, без найменшого натяку на пересаду. Словом, був мистець від голови до п'ят. З усіх українців - інтелігентів, яких я в той час знав, йому дорівнював лише Михайло Коцюбинський, який іноді приїздив до Херсону, подорожуючи то в Басарабщину на боротьбу з філоксерою, та за кордон для лікування. Артистичною насолодою було бачити цих двох товаришів на вулиці, десь у хаті чи на зібраннях. Вони немов конкурували в своїй елегантності.

Під час дискусій, коли всі гарячкували, Микола Хведорович, а з ним і його найближчий в Херсоні старший товариш Андрій Михайлович Грабенко завжди були зрівноважені, спокійні й чемні. Це викликало до них ще більшу пошану. Навіть Дніпрова Чайка, коли вже стала відомою українською поеткою, давала свої поезії Чернявському на перегляд і критику, перше як пустити їх до друку. Свої критичні зауваги він робив так, що це не викликало ніякого неприємного присмаку, навпаки, заохочувало до праці.

Протягом десятка років близького співжиття з Миколою Хведоровичем він був для мене учителем української мови, а разом з тим і практичної праці. Разом з ним моїми виховниками були й інші члени Громади на чолі з Грабенком. Вони виховали кілька десятків нас, молодих, для діяльності на українській ниві, зокрема славного артиста Юрія Шумського (Григорій Шомін).

Крім високомистецьких поезій, Чернявський написав також багато нарисів і оповідань. Силу свого драматичного таланту яскраво виявив він у трагедії-поемі „Князь Сарматії”, про кінець життя гетьмана Юрія Хмельницького.

Пам'ятаю, яке велике враження справило читання в малому гурті Миколою Чернявським цієї драматичної поеми, в якій змалював він душевні переживання нещасливого гетьмана України. Юрій Хмельницький бачить, що він став жертвою турецької інтриги:

І никне, хилиться безсило
У його думках голова.
Спинись, отямся, небораче,
Покинь клейноди, булаву,
Бунчук турецький і нову
Шукай дорогу, бо заплаче
І так сплюндрований украй
Довготерплячий рідний край.
Заплаче гірко над тобою
І прокляне тебе!

Коли український народ почав проклинати Юрія Хмельницького за те, що приніс не визволення з-під московського та польського ярма, а турецьке плундрування, його охоплює розпач:

А хто ж там ходе уночі,
Одежу рве, гілля ламає
І сам з собою, ідучи,
Мов божевільний, розмовляє?
Хто там, в гетьманському саду,
Гетьманську долю проклинає,
На землю падає й ридає,
Траву толоче молоду?
Кого то там скрутила доля,
Коли послули і сичі,
Ламає крутить уночі?
То — князь Сарматії, султана
Підніжок, раб, то син Богдана.

Чернявський глибоко зрозумів і майстерно змалював трагедію сина Великого Богдана, що заплутався у турецьких інтригах і впав жертвою обману й зради. Поза блиском булави, поза політичними подіями й війнами, Чернявський бачив щиру і глибоко нещасливу душу Юрія. Зрозумівши своє безсилля вирватися з турецьких тенет і вирятувати рідний край, він у всьому винуватить передусім себе самого і проклинає себе за нездарність і слабовільність:

Проклятий я, проклятий я!
Навіщо, матінко моя,

Мене на світ ти породила —
Каліку, виродка? .. Чому
Таким, як другі, стать несила
Мені нещасному? .. Кому
Від того шкода? .. Й б'є у груди,
Шалено б'є себе гетьман.
А вже і досвітній туман
Землі поснулої усюди
Почав здійматись... І упав
На земліс Юрій головою,
Несамовитою рукою
Він бив її, і гріб, і драв...
І вже при світлі дня ясного
Знайшли його, мов неживого,
В припадку слуги, і взяли,
І у будинок однесли.

Покинутий усіма, запроторений своїми зрадливими союзниками в монастир, Юрась Хмельницький все ще мріє по-служити своєму красві, вирвати його з турецьких лабет:

„Та ні, ще може час настане
І буде знов в моїх руках,
Аж доки в смертний час не кину
Усе, що дав мені отець...
Я вирву з рук у їх Вкраїну!” —
Гукнув у келії чернець.
І гук луною обізвався,
І сам чернець його злякався,
І, мов підстрелений, затих,
Злякавшись дум і слів своїх...

Кінець життя Юрася Хмельницького Чернявський представляє так:

... Та ось почав
Баша старий кінчати діло:
— „Так, винен ти, — признався сам,
Що ти весь вік прожив невміло.
Служив і тим, служив і нам...
Твої діла тебе карають.

Слова ж султанські так гласять:
Гетьмана знов хай вибирають,
Тебе ж на горло покарають!"
І лиш сказав наказ султана,
Петля татарського аркана
Ураз, загувши мов бджола,
Гетьманську шию обвила.

Ці слова написано задовго до опанування большевицькою Москвою України, але їх можна повторити й тепер, поставивши замість султана кремлівських сатрапів, а замість гетьмана мільйони українських патріотів, на шиях яких затягається петля московського ката.

А ось, так описує поет реакцію народних мас на страту їхнього гетьмана:

Зрухнувсь народ. Пронісся глухо
Непевний гомін і затих...
І ось ведуть його, гетьмана,
Як пса ведуть... І кров Богдана,
Звитяжця рідної землі,
Загинуть мусить у петлі...

**

Миколі Чернявському не пощастило здобути розголосу в українській літературі, бо твори його були друковані або в „Літературно-Науковому Вістнику”, що не мав багато передплатників, або в менше поширених журналах та збірниках. До того ж його твори появлялися в тих часах, коли українське слово було переслідуване і читати по-українському значило автоматично попасти на список „неблагонадійних”. Тому всі видруковані до революції 1917 року твори Чернявського можна було вкласти в яких три томи. Та коли в 1918 році кооперативне видавництво в Херсоні умовилося з Чернявським про видання його творів, до друку підготовано дванадцять томів. З них майже дев'ять томів становили твори, що їх написав Чернявський „на майбутнє”. Оце „майбутнє” прийшло на Україну в часах Центральної Ради і стало мишиним в часах її нового поневолення.

Твори Миколи Чернявського не мали широкого розголосу ще й тому, що, хоч глибокі змістом та мистецькі формою, вони не приваблювали пересічного читача так, як твори деяких інших письменників, значно легші змістом. Признання й похвали він не шукав і не любив. Коли хтось хвалив його твори, він на це відповідав: „Я й сам їх високо оцінюю, але хочу знати об'єктивну критику”. Він був тим письменником, який ніколи не вилазив на дзвіницю, щоб бити у дзвони, мовляв, дивіться, який я знаменитий. Часом він здавався нам замкненим у собі й нетовариським. Та, зрештою, ми розуміли, що жив він особистими внутрішніми переживаннями та відчуженнями. Це яскраво схарактеризував Чернявський у вірші „Багаття” з 1905 року:

Кожен з нас свої кохає
Тайні думи, тайні мрії
І у сяєві надії
Шлях життя свого зміряє,

Від чужого скривши ока
В серці дум своїх святиню,
Він життя свого пустиню
Переходить нешироку.

Тільки ти, душе поета,
Божа арфа тиходзвінна,
Идеш ти з піснею, й невпинна
Скрізь з тобою й пісня йде та.

Дійсно, пісня з ним ішла невідлучно.

**

Писання Чернявського визначаються красою і барвистістю українського слова. Він не раз казав нам, молодим: „Коли хочете написати щось оригінальне, то перше мусите мати ясну, чітку ідею. Потім передумайте, відчуйте форму, в якій найкраще цю ідею висловити. І ось, коли все це вже остаточно викінчене у вашій уяві, тоді беріться до писання”.

Бачачи, як тяжко пригнічене українське національне життя під царською владою, знаючи, як мало тих, що працюють на ниві українського відродження, Чернявський у сво-

«му нарисі „Зорі”, присвяченому Борисові Грінченкові, кличе: „Де ж ви тепер, істоти-атоми, що зветесь людьми? Де щасливі між вами й нещасні? Де ті, що в поті чола добувають собі шматок хліба, й ті, що потопають у царських розкошах? Де ті, що думають, яким би способом прожити їм самим до вечора, і ті, що боліють душею за народ свій, пишуть історію свого народу, історію всіх народів, історію історії народів? Ха-ха-ха! Їх не видно, нікого не видно...”

Ці слова розпалювали в наших молодих душах бажання працювати для свого народу.

А ось як Микола Чернявський говорить про тих, що пішли прислужуватися чужинцям, гнобителям українського народу. Оті ренегати, каже автор:

Вони танцюють на ножах...
Вони повинні танцювати,
Щоб стан їм любий затримати,
Але в серцях їх лютий жах.

Нікчемна помилка — і в тіло
Уп'ється враз холодна сталь.
Та танцюристів тих не жаль,
Бо танки ті — їх власне діло.

Ось підколовся з них один...
Ось другий скрикнув, сполотнівши,
А третій, ніби занімівши,
Спинивсь на декілька хвилин...

І знов танцює... І надія,
Що, може, витанцює він
Собі і владу, й вищий чин,
Схололе серце знову гріє.

Танцюйте, поки вдаре час,
І враз поглине вас безодня...
Се може статися й сьогодні,
Але не жаль, не шкода вас!

В часи тяжкої політичної реакції, коли здавалося, що чорна ніч назавжди огорнула українську землю, Микола Хведорович писав:

Нависла ніч, стоїть понура,
Темніш сліпця, німіш од мура,
Без віри в небі, без роси,
І тільки чуть — як виють пси ...

Нависла смерть понад містами.
Завмерло все. Немов очами
Тремтячі жертви прикував
До місця велетень-удава.

А гей, хто смілу душу має!
Гукни, озвись, бо загигає
У людях віра в кращий час,
В ясний той день, що йде до нас!

Гукни! Бо пітьма стоголова
Боїться сміливого слова,
А нам ти віри надаси ...
Але не чуть. Лиш виють пси ...

Ще й сьогодні на наших землях „виють пси”. Виють і скавулять вони й поза межами України, де лише вчують українську ідею, слово правди про поневолений український народ, де лише побачать якийсь прояв праці над визволенням того народу. Виють пси ...

Не бачачи просвітку для рідного народу, Микола Чернявський іноді впадав у розпуку. Ось у такому стані розпуки він писав:

... Отак у далечі прийдешнього туманній
Мені ще мріявся щасливим рідний край.
А роки йдуть, і все не рідшають тумани ...
І чую, не діждусь, щоб щезнули вони,
І вже нема в душі олживої омани,
І не присняться їй рожево-срібні сни.

Малюючи в своїх творах драматичні або ідеалістичні картини, буденне життя, чар і красу природи, Микола Чернявський завжди уникав вигуків, стогонів, плачу та патосу. Його поезії надовго залишаються в пам'яті, захоплюючи читача своєю красою.

Тихо на небі сплива
Місяць серпом золотим.
Хай над тобою літає
Щастя вві сні молодім!

Тихо вітрець повіває,
Тихо тополі шумлять, —
Спи без журби, золотая:
Стражники в небі не сплять!

Тихо музика нічна
В теплім повітрі дзвенить, —
Хай же до тебе із раю
Спів уві сні долетить!

(„З пісень кохання III”)

Оцим прекрасним віршем хочу закінчити спогади про
мого вчителя, Миколу Хведоровича Чернявського.

ІВАН МИТРОФАНОВИЧ ЛУЦЕНКО

1906-ий рік. Вулиці Херсону заповнені людьми, що зустрічають світанок свободи. Під натиском народів цар Микола підписав маніфест, в якому проголошено свободу слова. І заговорили вільними устами кращі сини народів про нужди й потреби населення імперії. Масові віча відбуваються скрізь і проходять з ентузіазмом. Люди всмоктують у себе кожне слово промовців, сподіваючись дізнатися, як упорядкується життя працюючих мас.

Отже і в нас у губерніяльному місті відбувається народне віче в аудиторії Народного Дому. Величезна зала так переповнена людьми, що, як кажуть, немає куди яблуку впасти. Невелика група нас, молодих „революціонерів”, проштовхалися на балькон. Прислухаємося й придивляємося. Зі сцени говорить чоловік з русявою борідкою, в сурдуті, засвітбнутому на всі гудзики. Промовляє без патосу, по-професорськи, пояснюючи програми різних політичних партій. Нас, молодих українців, захоплює передусім те, що говорить він чистою українською мовою.

Українська мова з уст політичного промовця пориває нас. Це ж отут перед більше ніж тисячкою людей оці слова промовця є наочним доказом того, що наша мова вповні дозріла і надається навіть для досить складних пояснень програм різних партій. Це мова не лише кухарок і мужиків, а мова всього народу, що складається з різних верств. І промовець, лікар з Одеси, навіть своїм зовнішнім виглядом ніби хоче підкреслити, що він говорить мовою не „мужичою”, але мовою, якою найбільш рафінований інтелігент може висловити всі свої почуття, всі свої думки.

Іван Митрофанович Луценко належав до тих нечисленних українців, які вважали, що українська інтелігенція замало працює на політичній ниві, а всю свою увагу присвячує культурній та науковій праці. На його думку праця на національ-

но - політичному ґрунті не менше корисна для поневоленого народу, ніж праця культурна.

Своїми переконаннями Луценко наближався до російської Партії Народної Свободи, ширше відомої як Конституційно-Демократична Партія. На його думку, ця партія мала тоді в Росії найліпший ґрунт для реальної праці та впливу. При нормальному парламентарному устрою вона мала б, власливо, провід у своїх руках в політично-економічному житті, бо складалася з найбільше освічених та видатних учених і політиків-лібералів.

Партія Народної Свободи позитивно ставилася до культурних домагань українців, і були серед неї навіть прихильники культурно-національної автономії України. В 1911 році, коли царський уряд заборонив відзначати 50-літні роковини з дня смерті Тараса Шевченка, лідери цієї партії гостро критикували уряд і домагалися дозволу українцям вшанувати пам'ять свого національного генія. Так само партія внесла в Державній Думі законопроект, щоб навчання в початкових школах Росії провадилося на „материнском язике”. Отже, і для українців мала б бути народна школа з українською викладовою мовою. Та війна, що розпочалася в 1914 році, викликала збоку царського уряду жорстокі репресії супроти українців, навкі погребла отой законопроект.

Як би там не було, українським національним провідникам до революції 1917 року здавалося, що українське питання серед російської демократії, навіть буржуазної, має співчуття й зрозуміння. Вони вірили, що коли російська демократія прийде до влади, то російська імперія буде перебудована на державу вільних народів, в той чи інших спосіб зв'язаних між собою центральним урядом, ними встановленим.

Тому не дивно було бачити серед членів російських демократичних і соціалістичних партій національно свідомих українців. Лікар Луценко був одним з таких українців, і тому промовляв на вічах українською мовою в імені своєї Конституційно-Демократичної Партії.

Після віча, як звичайно, провідні українці зібралися в домі А. М. Грабенка, щоб обговорити свої справи. Туди непроханими з'явилося й кілька нас, молодих, щоб послухати, що будуть говорити старші, і там мені пощастило познайо-

митися з Іваном Митрофановичем. Він справив на мене враження лагідної, поміркованої людини, яка не любить гарячувати. На обличчі в нього постійно грала приємна усмішка.

З того часу мені довелося частенько бувати в Одесі, де залишався я іноді й на кілька тижнів. З Херсону їхати було дуже добре. О дев'ятій годині вечора виходив кожного дня пароплав, який прибував до Одеси о 7-й годині ранку. Такою ж приємною була подорож з Одеси. Тому ми їздили і в справах і так просто, для розваги, до того, як тоді казали, „Відня над Чорним морем”.

В Одесі був чудовий оперовий театр, де виступали співаки світової слави, включно з Карузо. Кожний співак, який мав добру opinie серед одеситів, міг розраховувати на успіх в Росії. Був в Одесі також знаменитий драматичний театр Сибірякова. Одеські бібліотеки, музей, Народний Дім з його лябораторіями, фізичним кабінетом, гербарієм та університетські наукові заклади тягнули до себе молодь, як магнет.

Для українців була там особливо цікава інституція, а саме — „Просвіта”, де можна було зустріти маляра Слассьона, поета і лікаря Івана Липу, С. Шелухина, Клименка, Бородасвського, видавця Комара, бандуриста Литвиненка та багатьох інших визначних і звичайних українських громадян.

Приїздивши до Одеси, я вважав за свій обов'язок відвідати І. М. Луценка і С. П. Шелухина або бодай поговорити з ними по телефону. З Шелухиним мене в'язало ще й те, що він був головою Одеського Товариства Бджільництва та редактором „Одесского Пчеловодного Листка”, в якому я містив деякі свої статті, будши головою Херсонського Товариства Бджільництва.

Не пам'ятаю, чи це було в 1913-му, чи в 1914-му році, напередодні війни, я вступив до І. М. Луценка саме тоді, як збирався він виходити з дому. Було вже над вечір.

— Невчасно прийшли, Володимире Івановичу, — зустрів мене Іван Митрофанович.

— Я зайду іншим разом, — сказав я, — а тепер піду до Сергія Павловича (Шелухина), бо маю з ним дещо обговорити в справі виставки бджільництва в Одесі.

— Я властиво вибираюсь до нього, — відповів Іван Митрофанович. — Але ви не зможете з ним сьогодні говорити, бо

він має бути на засіданні Філологічного товариства, а я маю посидіти у нього з хворим.

— От тобі й маєш! Хто ж у нього захворів: дружина чи, може, донька?

— Ні та, ні друга! До Одеси приїхав лікуватися Іван Франко і спинився у Сергія Павловича. Отже я мушу ним заопікуватися.

— Коли так, то я також іду з вами. Тепер мене й кием не відіб'єте, бо маю нагоду побачити великого письменника, політичного діяча і вченого української землі.

— Якщо хочете, то ходім разом, але побачите ви не того, кого малюєте в своїй уяві. Побачите тяжко хвору людину, геній якої вже загас. Та нехай це вас не вражає: кожна людина мусить пройти аж до кінця путь, призначену їй при народженні.

Луценко говорив це щиро, з переконання. Він глибоко вірив у позагробове життя і був фаталістом. Уважав, що від своєї долі не втечеш, і те, що призначено кому в житті, те обов'язково сповниться. Вийшли з дому і Луценко продовжував розвивати свою улюблену тему позагробового життя. Та я мало слухав його, бо вся моя істота була охоплена бажанням якнайскорше побачити Івана Франка.

Прийшли до С. П. Шелухина. Господар відчинив двері і, затримуючи нас у передпокої, сказав Луценкові, що він не хоче з хворим доктором Франком лишати свою дружину та доньку самих.

У кабінеті Сергія Павловича я побачив біля стола скулду, очевидно, тяжко хвору людину. Відразу мене вразило його високе чоло, таке високе, що не пам'ятаю, чи я ще в кого таке бачив. Це був Іван Франко. Шелухин представив мене, на що Франко з трудом відповів:

— Приємно познайомитися!

Тут я завважив, що руки його спаралізовані, притиснені до грудей, з якимись виразками на пальцях. Я насилу стримався, щоб не заплакати над тяжкою недолею людини, яка оцими руками так багато вклала в духову скарбницю українського народу.

Франко запитав, куди Сергій Павлович поспішає. Коли почув, що на засідання Філологічного товариства, почав домогатися, щоб узяв його з собою. Шелухин старався переко-

нати Франка, щоб лишився вдома, але він так уперся, що нарешті Шелухин погодився.

„Парним” візником поїхали ми до університету, до якого від дому Шелухина було недалеко. Увійшли до невисокої зали, де вже було понад сотку людей: університетських професорів, учителів середніх шкіл та різних членів товариства і гостей.

С. П. Шелухин був членом президії Філологічного товариства, а тому лишив І. Франка під опікою І. М. Луценка, а сам поспішив до президіяльного стола, бо вже був час розпочинати засідання. І. М. Луценко та І. Франко сіли в останньому ряді крісел, я трохи далі, де було вільне місце.

Темою викладу були „Початки народного епосу”. Доповідачем був українець, професор Гордієвський. Говорив він жваво й цікаво. Та я мало слухав його, бо вся моя увага була звернена на Івана Франка, який уважно слухав кожне слово доповідача. Здавалося, І. Франко забув про свою хворобу і ніби весь перетворився: став бадьорим, живим, його очі заблищали, як у людини, яка чує й бачить щось надзвичайно цікаве.

Засідання підходило до кінця. Голова зборів запитав:

— Може хто з присутніх хоче на цю тему щось сказати?

У відповідь на це почувся голос Івана Франка:

— Прошу слова! — промовив він спокійним, твердим голосом по-російському.

Голова дав йому слово. Шелухин зблід, не знав, що робити, а Луценко старався стримати Франка від виступу. Але письменник, не звертаючи на нього ніякої уваги, чистою російською мовою почав:

— Тут ми чули доповідь про початки народного епосу. На мою думку, визначено їх не точно. Їх треба шукати за кілька соток, а то й тисяч років раніше — в „Книгах битія жидівського народу”...

Всі присутні обернулися в сторону Франка. А він далі розвивав свою думку, наводячи з пам’яті цілі сторінки з „Книг битія жидівського народу”, з пам’яті цитував оригінальні тексти в старожидівській мові, а потім перекладав їх на німецьку й російську мови. Говорив яких двадцять хвилин, авторитетно, спокійно. Видно було, що його слова зроби́ли велике враження.

Нарешті Франко скінчив. Грім оплесків укрив останні його слова. Голова зборів запитав: „Хто це говорив?“ Шелухин голосно відповів:

— Це говорив український письменник, поет, учений, доктор Іван Франко, що приїхав з Галичини.

Знову гучні оплески. Дехто хотів познайомитись з Франком, стиснути йому руку, але Луценко швиденько вивів його з залі, щоб дати хворому спокій. На вулиці я з Шелухиним приєднався до них. Але Франко рішуче домагався, щоб його повезли на берег моря.

Тут я розпрощався з ними, бо мав їхати на другий кінець Одеси, на Великий Фонтан, де спинився у віллі мого дядька, лікаря Олександра Кедровського.

Їдучи візником, я ввесь час був під враженням виступу Івана Франка. Потім довго не міг заснути. Перед очима все стояла постать генія, проблиск якого я бачив оце тепер. Хворе, немічне тіло ще ховало в собі сильну, велику душу. А ця людина могла б ще довгі роки творити цінності для свого народу й для цілого людства . . .

**

Коли почалася війна, мене в перший же день мобілізації покликано з резерви до війська. Доля й недоля кидала мене на різні фронти. Спочатку на пруський, потім на галицький і, нарешті, на румунський. Я кілька разів бував в Одесі і щоразу бачився з І. М. Луценком, С. П. Шелухиним та іншими українськими діячами. Луценко був також покликаний до війська як лікар і працював в одеському шпиталі. У воєнній уніформі, з шаблею при боці і з острогами на чоботах він ніби підріс і випростався. Він поголив свою вже сиву бороду, залишивши вуса. Не раз, посміхаючись, говорив:

— А що? Хіба не козак? Поки не одягнув на себе уніформи, то й не відчував, що в моїх жилах тече козацька кров. А може таки дійсно прийдеться скоро козакувати. Адже війна скінчиться, якщо не революцією, то такими реформами, після яких і українська справа піде горою.

У 1917 році, вже під час революції, приїхав я до Одеси, щоб відбувати дальшу службу в запасовому скорострільному полку, ввійшовши зі складу Кавказької Туземної Кінної

Дивізії, коли з дивізії відправляли всіх офіцерів, що не були „контрреволюціонерами”.

В день мого приїзду відбувалося велике військове віче в саду „Швайцарська Долина”. Тим вічем проводив голова української гарнізонної ради Іван Луценко. Вибравши хвилину, я підійшов до нього і привітався.

Іван Митрофанович відразу сказав мені, що я маю виступити на вічі як військовик, який щойно приїхав з фронту. Він не питав мене, що я думаю в справі українізації армії, бо був певний, що мої думки не розходяться з його думками. Я спробував був відпекатися від виступу, бо не знав місцевих обставин, тим паче, що на вічі мав бути сам командувач військ Одеської округи генерал-лейтенант Маркс. Іван Митрофанович сказав:

— Справа ось у чому. Ми вимагаємо зукраїнізувати три або щонайменше два запасові полки. Генерал Маркс проти українізації полків, але дозволяє зорганізувати в кожному полку окремі українські компанії або навіть батальйони. Звичайно, ми на це ні в якому разі не погодимося і, коли не порозуміємося з ним, то самочинно зукраїнізуємо щонайменше два полки. Він на вічі буде боронити свій погляд, так ви, Володимире Івановичу, виступіть після нього, бо у вас, як у свіжої людини, мусять бути нові аргументи.

Я побачив, що всю українську військову справу в Одеській окрузі провадить І. М. Луценко. Провадить рішуче, твердо, переборюючи всі труднощі збоку влади, інертної маси і своїх же такі „поміркованих” українців.

Генерал Маркс на вічі не мав успіху, і для всіх стало ясно, що справжнім авторитетом для одеської залоги й навіть округи став Луценко.

Внаслідок впертої й кипучої праці Луценка була зукраїнізована більша частина одеської залоги, а крім того був сформований молдаванський полк з басарабських і почасті херсонських молдаван. Усі зверталися до нього за вказівками та порадами. Навіть загальноросійські революційні організації шукали в нього моральної підтримки.

Луценко став в Одесі речником українців і представників усіх інших недержавних народів Росії. За ним всі йшли сліпо, і це іноді приводило до комічних випадків. Ось один приклад:

В Одесі була гарнізонна рада, що складалася з п'ятисот членів — представників різних військових частин міста й флоту. Як звичайно на той час у цій раді українці та інші народності були в меншості, а російська група, яка твердо трималася своїх єдинонеділимських гасел і централістичної тактики — в більшості. Тож, щоб впливати на схвалювані цією радою рішення, треба було „пакувати” до залі засідань своїх людей, які мали творити „опінію революційного народу”.

Одного разу ціла зала, крім крісел для членів ради, була заповнена молдаванами, більшість яких не розуміли по-російському. Лідери молдаванської групи наказали своїм членам уважати на Луценка і робити те, що він робитиме: коли плескатиме промовцеві, то всі мають плескати; коли кричатиме „геть! досить!” чи в який інший спосіб протестуватиме, то всі мають кричати „геть” по-молдаванському чи по-російському і протестувати.

Під час палкої дискусії Луценко вдарив своїм кріслом об підлогу так, що воно розлетілось. Тоді всі присутні в залі молдавани поскоплювалися і почали ламати й троцяти свої крісла. Годі було їх заспокоїти, а тому довелося засідання припинити. Русоцентристам не вдалося провести своїх ухвал.

Заходами Луценка зорганізовано кілька українських полків в Одесі, а скорострільний полк переформовано в Перший Український Скорострільний Навчальний Полк. Його командант, полковник Ластовченко, командував пізніше Першим Українським Полком імени Богдана Хмельницького. Загинув він у бою з большевиками на Полтавщині.

Після Другого Всеукраїнського Військового З'їзду в Одесі сформовано за вказівками Луценка Одеський Український Гайдамацький Полк, який відіграв велику роль в боротьбі з большевицькими загарбниками.

Після Другого Військового З'їзду, на якому Іван Митрофанович був делегатом від Одеської округи, обрано його в Українську Військову Раду та на члена Центральної Ради революційного парламенту України. На його пропозицію на з'їзді, в якому брало участь понад три тисячі делегатів, вибрано мене значною більшістю в члени Всеукраїнського Військового Генерального Комітету. Сам він лишився звичайним членом, але до президії З'їзду виставив кандидатуру члена

Одеської військової ради Ілька Гаврилюка, який у президії, часами як головуючий на з'їзді, працював за вказівками Луценка.

Після цього з'їзду Іван Митрофанович переніс свою діяльність до Києва. Тут він став одним з лідерів партії Соціалістів-Самостійників, ще в той час, коли більшість Центральної Ради та всі провідні українські партії стояли за федерацію народів колишньої російської імперії. Згодом Іван Митрофанович став прихильником гетьманської ідеї. Досить поважна група політичних діячів хотіла була висунути кандидатуру Івана Луценка на гетьмана, але він рішуче відмовився проти цього, уважаючи себе не підготованим для такого високого становища.

Згодом, коли гетьманом став генерал П. Скоропадський, Іван Митрофанович разом із своїм приятелем Миколою Міновським старалися знайти стежки та можливість співпрацювати з ним, але їм не пощастило. Тож вони, хоч чесні гетьманці, а разом з тим і українські самостійники, лишилися за порогом гетьманату. І. Луценко повернувся до Одеси, де цілковито віддався медичній практиці.

**

Користуючись охороною галичан, що були в австрійській армії, я кілька разів виїздив з Херсону до Одеси, де зустрічався з знайомими українськими діячами, а також з І. М. Луценком. Він дорікав мені за напрям херсонської газети „Дніпро”, яку я видавав та редагував з Малечою під збірним псевдонімом „Нестор Літописець”. Напрямок цієї газети був національно-державницький, а також соціалістичний.

Луценко не погоджувався з нашою критикою гетьманської влади, а властиво діяльності її уряду та різних органів влади. Він говорив, що з критикою треба бути обережним, щоб „з водою не виплеснути дитину”. Під „дитиною” розумів він принцип гетьманської влади. На це я і мої однодумці в Одесі, як проф. Гордієвський, проф. Слабченко, д-р В. Піснячевський та інші, відповідали, що ми — проти гетьманату. Ми говорили, що до нас більше промовляють навіть ідеї деяких старих наших діячів-консерватистів, а саме ідеї конституційної монархії на Україні, на зразок англійської. Згодом Іван Митрофанович почав признавати нам рацію.

Десь у серпні 1918 року я востаннє побачився з д-ром Луценком в Одесі. Після того він припинив свою лікарську практику і знову кинувся у вир політичного життя. Спочатку організував українські національні елементи в Одесі та на Херсонщині для опору московсько-чорносотенній вакханалії, а пізніше брав діяльну участь в підготові повстання проти гетьмана Скоропадського.

Зустрівся я ще раз з Іваном Митрофановичем уже тоді, коли Директорія Української Народної Республіки була в Києві. Тоді вже точилася оборонна війна проти московських комуністів. Іван Митрофанович прийшов до мене в готель „Прага”, почувши, що мене привезли з винницької лікарні, де я лежав хворий на запалення легень. Він явився не лише як земляк, але й як лікар. Оглянувши мене, попросив військового міністра, щоб той призначив спеціальну лікарську комісію для оглядин мене.

Пізніше ми не раз зустрічалися у мене в готелі. Іван Митрофанович не раз говорив з журбою, що йому, гетьманцеві, довелося брати участь в поваленні гетьмана Скоропадського, щоб рятувати не так уже ідею гетьманату, як ідею української державности.

З наближенням большевиків до Києва, Луценко, мавши за шістьдесят років, організував гайдамацький загін, з яким, верхи на коні, зводив з большевиками бої на Чернігівщині, а пізніше на Київщині. Не раз визначився хоробрістю. Гайдамаки, переважно старі одеські гайдамаки, дуже любили свого команданта. А він сам себе часто, жартуючи, називав „баштанником”, кажучи, що коли українська держава стане існуючим фактом, повернеться на Херсонщину, щоб плекати кавуни.

Українська армія, відходячи під тяжкими ударами московської комуністичної та денікінської навали, опинилася в „чотирикутнику смерті”. В перших бойових лавах невтомний Іван Митрофанович вів своїх гайдамаків, відбиваючись на всі сторони, часто йдучи в атаку без набоїв, щоб ціною крові відбити від ворога зброю та амуніцію.

Недалеко Старо-Костянтинова, коли гайдамацький загін Луценка атакував большевицький панцерний потяг, налетіла на нього большевицька кіннота. Гайдамаки билися, як леви, гинули, але не давалися в руки ворога живими. Мало-хто

вирвався з залізного кільця червоної кінноти. Тяжко поранений Луценко сховався поміж палями, зложеними біля залізниці, але большевики знайшли його і порубали на шматки.

Смертю героя загинув той, що все своє життя боровся за Україну, що проповідував гуманність, терпимість до людей різних політичних переконань. Згинув страшною смертю з рук віковичного ворога України — москаля з п'ятикутною зіркою на лобі.

ВІКТОР ІВАНОВИЧ ГОШКЕВИЧ

(21.III.1860 — 2.III.1928)

Минуло вже понад 60 років, як я вперше побачив археолога Віктора Івановича Гошкевича. Тоді ми, херсонська мо-лодь, зачитувалися його книжкою „Клады и древности Херсонской губернии”. Ця книжка вийшла в Херсоні у 1903 році і викликала у нас романтичну зацікавленість рідними околицями.

Ще й сьогодні, як живий, стоїть перед моїми очима Гошкевич в образі старця Симеона, що приймає в храмі Ісуса Христа зі словами: „Нині відпускаєш раба Твого”... Або в образі пророка Мойсея з скрижалями на Синайській горі. Ці образи намалював визначний мистець Васнецов для Київського Володимирського Собору, а потім в сотках тисяч відбитків їх поширювано в Росії. Старця Симеона й пророка Мойсея Васнецов списав з живої моделі — Віктора Гошкевича, що був чудовим біблійним типом з розкішною шовковою бородою і глибокими блакитними очима, ростом понад шість стіп.

В робочому кабінеті Віктора Івановича висів на стіні його портрет — подарунок Васнецова. Не раз Віктор Іванович, вказуючи на цей портрет, говорив з теплою усмішкою:

— Оце Васнецов канонізував мене ще за життя. Отак узяв та й зробив з мене святого!

У своєму поводженні, в розмовах Віктор Іванович завжди був спокійним, зрівноваженим і переконливо щирим. Його математична постать приваблювала до себе кожного, хто мав нагоду працювати під його керівництвом. Перше враження чим далі, тим більше поглиблювалося й переходило в глибоке прив'язання, яке залишалося на все життя.

Віктор Гошкевич народився в Києві 21 березня 1860 року, отже за рік до смерті Тараса Шевченка. Там він скінчив духовну семінарію, а потім математичний факультет універ-

ситету. Бувши студентом, пристав до українського гуртка, слухав лекції основоположника української історичної та археологічної науки Володимира Антоновича. В тому гуртку був також Михайло Грушевський, один з найліпших учнів Антоновича. Звідти й почалася свідомо наукова праця Віктора Івановича для українського народу. Ще слухаючи лекції В. Антоновича, Гошкевич захопився археологією й разом з професором Київської Духовної Академії Н. Петровим улаштував музей Церковно-Археологічного Товариства.

У 1890 році В. І. Гошкевич переїхав до Херсону на посаду секретаря Губерніяльного Статистичного Комітету. Тут він відразу взявся до археологічної праці, вкладаючи в неї значну частину зі своєї дуже скромної платні.

Перший раз довелося мені зустрітися з В. І. Гошкевичем у 1902 році, коли я з шкільними товаришами оглядав експонати його красзнавчого музею, для якого дирекція Херсонської Публічної бібліотеки приділила дві невеличкі кімнати.

Треба сказати, що спочатку навіть освічені люди дивилися на музей В. І. Гошкевича як на примху дивака. Але згодом цей музей розрісся у величезну не лише крайову, але й загальноросійську наукову інституцію, до якої приїздили учені археологи з Москви, Петербургу і навіть з Західної Європи.

Віктор Іванович часто казав, що патріотом може бути лише та людина, яка знає історію свого народу і плакає його кращі традиції. Тому, пояснюючи якийсь музейний експонат, він нав'язував його до побуту і звичаїв українського народу, до української старовини.

Взявши камінець, Віктор Іванович пояснював, як замандрував цей камінець на північ Херсонщини, коли доходили туди льодовики, що покривали всю Північну і майже всю Східню Європу. Мушля в його руках ніби сама розповідала про часи, коли оця частина української землі була залита морем. Кусник скам'янілого дерева ілюстрував добу, в якій майже всі простори України вкривали величезні тропічні рослини. Показуючи величезний зуб мамута, Гошкевич малював картину життя тих часів, коли в наших степах водилися ці потвори. Показував нам кам'яну зброю первісної людини та інше кам'яне приладдя.

Віктор Іванович розповідав надзвичайно цікаво, і хотілося слухати його без кінця. Представляючи минувшину української землі, він умів зацепити слухачам глибоку любов до неї, робив з них патріотів свого рідного краю. Ось чому надавав він такого великого значення своєму музеєві.

Коли музей перенісся з приміщення бібліотеки до двоповерхового будинку на Поштовій вулиці, поруч з першою жіночою гімназією, він ніби за одну ніч розрісся. Бо Віктор Іванович, з допомогою учнів середніх шкіл, впорядкувавши експонати, подобував також зі скринь, з пивниці бібліотеки та з інших схованок всі ті речі, для яких не було місця в старому приміщенні.

При вході до музею, ніби сфінкси, стояли у два ряди великі кам'яні баби, привезені з різних місць Херсонщини, а біля них встановлено кілька запорозьких гармат. Це ніби в'язало оті прадавні часи „кам'яних баб” з запорозькими часами в одне ціле, в безперервну історію нашого рідного краю.

Дуже багатим був відділ скитської старовини. Про скитів Віктор Іванович дуже цікаво розповідав, вважаючи їх за той народ, з якого пізніше сформувалася українська нація. Взагалі він стояв на становищі, що з часів первісної людини, з кам'яного віку українці замешкували ті самі землі. Приходили різні народи, різні завойовники, але згодом всі вони розпорошувалися і змішувалися з автохтонним населенням. На цих теренах, де стикалася римська та грецька культури з культурами народів, що йшли з Азії, відбувалася невпинна боротьба. І тому, на думку Гошкевича, „чиста українська раса” — це раса, що постала з людей кам'яної доби, кіммерійців, скитів, сарматів, хозарів, аланів, греків і т. д.

Віктор Іванович провів багато археологічних розкопів, як сам, так і з участю російських археологів, особливо проф. Б. Фармаковського, який „пограбував Херсонщину”, як казав Віктор Іванович, бо все, що було найкращого здобуто при розкопках, відсилав до Петербургу. Такі „археологічні крадіжки” змушували Віктора Івановича ховати під замок деякі особливо цікаві та рідкісні знахідки, щоб вони не потрапили до Імператорського Ермітажу. Він болів душею, коли в Херсонщини забирали до Московщини речі, зв'язані з історією краю й народу.

Своїми оповіданнями з археології та історії Віктор Іванович захоплював молодь, внаслідок чого з учнів середніх шкіл було створено кілька гуртків, які студювали не лише експонати в музеї, але й робили часом археологічні виправи.

Пригадую, як ми поїхали під проводом В. І. Гошкевича до села Парутино, недалеко руїн старогрецької колонії Ольвії на березі Дніпро-Бузького лиману, недалеко Очакова. Там роками тривали археологічні розкопани. Показуючи їх, Гошкевич прочитав нам цікаву лекцію про грецьку колонізацію північних берегів Чорного моря і пояснив нам методи розкопани. Одночасно він звернув нашу увагу на підвалини великого палацу, що, як тоді думали, належав скитському цареві, який захоплювався грецькою культурою, вивчив грецьку мову, знав історію та мистецтво Греції і засвоїв собі грецький спосіб життя.

**

По всій степовій Україні аж до Полтави височіють скитські могили-кургани. Їх далеко видно в степу, немов великі макітри, обернені догори дном, стоять вони, свідки тисячолітньої історії нашої землі. Багато цих могил дослідив Віктор Іванович, але, на жаль, більшість їх вже розкопані були хижакими, що шукали скарбів. У цих надгробних пам'ятниках скитських достойників звичайно знаходили їхні кістяки, іноді з кістяками домашньої худоби, посуд, наконечники стріл та списи, а також різні пряжки, гудзики й т. д.

На лівому березі Дніпра проти й нижче Херсону аж до Чорного моря розстелилися глибокі сипучі піски, які тут називають кучугурами. Оті кучугури були невичерпним джерелом знахідок. Вітер здував піски, переносючи їх з одного місця на друге, і часто на поверхні лишалися скитські стріли, кам'яні сокири . . .

Під час одної з виправ під проводом Віктора Івановича в тих кучугурах недалеко Олешок ми знайшли цілу майстерню людини бронзового віку. В камені-формі була ще бронза, з якої виливали наконечники стріл. Віктор Іванович, посадивши навколо себе „археологів”, яскраво й ядерно розповів про те, як отут кілька тисяч років тому працювала людина в своїй майстерні. Налетіла ватага степових розбійників, і во-

на мусіла втікати, або — впала в нерівній боротьбі. „Тому, — сказав Віктор Іванович, — оцей наконечник списа і лишився незакінченим”. Перед нашими очима оживали піски й поставала картина віковичної боротьби людини з людиною.

Іншим разом один з учнів реальної школи знайшов у піску величезне бронзове кільце. Отож потягнув той учень те кільце, але воно не піддавалось. Так немов прикипіло до піску. Прибігли його товариші, але й вони гуртом не могли витягнути кільця. Почали руками розгрібати пісок. Коли Віктор Іванович побачив, він заплакав з радости. Виявилося, що це було вінце величезного мосяжного казана, мистецької роботи з орнаментами із побуту скитів. Як пояснив Віктор Іванович, це був жертвенний казан, в якому скити варили для своїх богів цілого бика.

Отак юнацькі виправи „археологів” під умілим керуванням Віктора Івановича поповнювали експонатами херсонський музей, збагачували археологічну науку, знання історії рідного краю.

Поза скитським відділом і відділом грецької колонізації на півдні України найбільшим був відділ запорозької старовини. Гошкевич найбільше його любив, і коли починав розповідати про ту чи іншу пам'ятку, то так яскраво поставала в уяві та доба, та слава козака, що не можна було перевести дихання. Він тоді ніби палав якимсь дивним внутрішнім вогнем.

У відділі запорозької старовини Віктор Іванович відразу переходив з московської мови на українську, а говорив він по-українському чудово, співучим київським діалектом. Він казав, що цей куток слави України, ці козачі речі вимагають, щоб тут уживали лише тої мови, якої вживали їх власники. Цього „мовного ритуалу” він ніколи не порушував, навіть тоді, коли відвідували музей високі гості.

Одного разу прийшов оглянути музей новопризначений губернатор, барон фон Грєневіц, що походив з прибалтійських німців. Гошкевич давав йому пояснення в різних відділах, звичайно московською мовою, аж поки не дійшов до відділу запорозької старовини. Тут він відразу змінився.

— Тепер ми прийшли у відділ недавньої історії цього краю, — заговорив він по-українськи. — Речі, зібрані в цій кімнаті, належать до найбільш героїчного, блискучого пе-

ріоду життя цього краю, коли на цих степах жило і боролось за свою віру й свободу з ворогами-напасниками запорозьке військо.

Губернатор перебив його сердитим тоном:

— Что за галімація?! На каком воляюке ви гаваріте?

— Це не воляюк, — спокійно відповів Гошкевич, — це мова народу, який заселює край, що ним вашому превосходительству доручено управляти. Цю мову почуєте ще не раз.

Ще добру годину довелося губернаторові вислухувати оту „галімацію”, так що бідолаха аж упрів. Після того казали, що він хотів адміністративним порядком вислати Гошкевича з Херсонської губернії, але довідався, що Віктор Іванович, уже висланий попереднім губернатором, формально живе в Таврійській губернії, за Дніпром, а до Херсону приїздить лише на працю. До того ж за Гошкевичем стояла Академія Наук та різні археологічні товариства Росії і Західньої Європи.

Отак без галасу, не шукаючи признання, працював Гошкевич для українського відродження, а відділ запорозької старовини в його музеї властиво був науковою інституцією, де він читав, правда не систематично, лекції з історії України.

В роках 1912, 1913 і 1914, коли Херсонське Губерніяльне Земство влаштувало загальноосвітні курси, на які прибувало до 750 учителів з різних закутин губернії, Гошкевич вечорами, без дозволу курсової адміністрації, викладав курс історії України. Це були ядерні, надзвичайно мальовничі лекції, які захоплювали слухачів і викликали в них бажання основніше студювати історію рідного краю.

Під керівництвом Гошкевича відбулося кілька археологічних екскурсій в оleshківські кучугури. У своїх поясненнях історії краю він окрему увагу звертав на Оleshки, де знайшла собі пристановище одна з останніх Січей Запорозьких. Це ж про це містечко співає народ:

Оleshки вдалися нам взнаки,
Ще будем довго пам'ятати,
Як татари взяли під свої бунчуки...

Сидячи на горбку, що залишився від січового валу, Віктор Іванович розповідав, що це місто заснували генуезці ще в Х столітті, і спочатку воно звалось Елісе. Та вже в записках з 1224 року згадується його під назвою „Олешья”.

Гошкевич любив деклямувати козачі думи:

Летів орел понад морем, та й став голосити:
Ой, як тяжко козакові на чужині жити...

Це, казав він, співали козаки про Олешківську Січ, що тоді знаходилась на татарських землях.

Уряджував Гошкевич також екскурсії до запорозької фортеці „Олександрів Шанц”, де був собор, збудований за наказом цариці Катерини. В соборі звертав увагу на ікони, написані великим українським малярем Боровиковським. З іронічною усмішкою показував дві ікони: „Великомучениці Катерини”, — змальованої з цариці, і „Григорія Арменського”, — змальованої з її любовника Потьомкіна. На образі „Пир у Кані Галилейській” представлені були Катерина, Потьомкін, граф Орлов, Румянцев та інші царицині фаворити. „Це, — казав Гошкевич, — доказ безбожності Катерини та її улюбленців”.

В цій січовій церкві особливу увагу звертали на себе плащаниця, вигаптувана золотими нитками і оздоблена перлами, священнічі та дияконські ризи з хрестами та іконами на них із щирого золота. А чаша для причастя була викована руками якогось візантійського майстра, також із щирого золота, з чудовим орнаментом та золотою сіткою. Гошкевич казав, що подібної чаші немає в цілому світі. Де запорожці її здобули, „хіба Бог святий знає”.

На престолі лежало велике в золотій оправі свангеліє з головами свангелістів і золотим розп'яттям. На оправі був напис: „Славного войска Запорозкого Низового, куреня Дядьковського значкового товариша Андрія Кичкина. Печатане в 1748 році”. І нижче: „В богоспасаемом городі Києві, штук-мастером Золотарем”...

Всередині на задній стороні оправы свангелія були сліди вирваних листків, і в зв'язку з цим у народі поширилась легенда. Казали, що це були царські грамоти на запо-

розькі вольності, але з доручення імператора Павла приїхав з Петербургу посланець і ті грамоти повіривав.

Праця Гошкевича лишила по собі великі наслідки, бо виховав він сотки різного формату українських національних та політичних діячів. Доживши до великих подій, що привели до створення української держави, він міг спокійно сказати словами старця Симеона: „Нині відпускаєш душу раба твого, Господи”.

Діяльність Віктора Івановича не обмежувалася музейно-науковою працею. Він належав до Старої Української Громади в Херсоні і підтримував з її членами близькі стосунки. Ще в 1898 році він почав видавати перший неофіційний часопис „Юг”, ліберального напрямку. До того в Херсоні виходила лише одна газета „Губернские Ведомости”, в якій можна було не раз прочитати такі „шедеври”, як, наприклад, розпорядження губернатора Клушіна: „По імеючімся у мене свєденіям Днепр предполагаєт вийті із берегов. Приказиваю господіну поліцмейстеру не допустіть єго до онаго”...

Або таке розпорядження губернатора відносно пам'ятника Потьомкінові, що стояв на бульварі, названому в його честь: „Приказиваю бранд-майору Херсона вимити світлійшого князя Потьомкіна, неприлічно запачканного птицями”.

Ось такого роду адміністративні „твори” Гошкевич висміював у своїй газеті, даючи їм гумористичні пояснення. Так само не бракувало в його газеті й критики влади, разом з обороною інтересів „місцевого” населення. Це все привело до того, що в 1907 році газету „Юг”, після низки адміністративних грошових кар, закрито, а самого Гошкевича вислано за межі Херсонської губернії. Живучи на другому березі Дніпра, в Таврійській губернії, до Херсону він, як згадано вище, міг приїздити лише для праці в музеї.

За свого життя Гошкевич написав такі праці: „Екскурсія в країну курганів” — „Киевлянин”, 1888 р., ч. 135; „Знахідки в Святополковій церкві Михайлівського монастиря” — „Киевлянин”, 1888, ч. 147; „Звіринецька печера” — „Киевлянин”, 1888, ч. 225; „Руїни Мстиславового храму у Володимирі Волинському” — „Киевлянин”, 1888, ч. 224; „Забуті мо-

гили" — „Киевлянин", 1889, ч. 83; „Ратьша Путятич" — святочні оповідання — „Киевлянин", 1889, ч. 90-92; „Опис скарбу, знайденого в мастку Гребіновського" — „Киевлянин", 1889, ч. 90; „Празник Свічки" — „Киевлянин", 1889, ч. 90; „Замок Князя Симеона Олельковича" — „Киевская Старина", 1890; „Огляди Херсонської губернії рр. 1886-1902", Херсон; „Список населених місць Херсонської губернії", Херсон, 1896; „Скарби і старовинності Херсонської губернії", Херсон, 1903; „Літописи музею", вип. 1-7; „Монети і медалі Херсонського Музею", „Летопись 1909-1911"; „Стародавні городища по берегах Дніпра", „Летопись 1912-1914"; „Де був стародавній Одесс", „Археологічна мапа Українського Причорномор'я", „Систематичний каталог Херсонського Музею" та ін. До того ще нараховують понад 100 аркушів дрібних його статей та заміток в галузі археології, видрукованих в різних журналах та газетах.

Не зважаючи на переобтяженість працею, В. І. Гошкевич, здається, не пропустив ні одного українського свята, що відбувалися звичайно в замаскованій формі. Наприклад, херсонські українці щороку святкували день народження Т. Шевченка, виставляючи в той день у театрі Товариства Народної Тверезости українські п'єси. Перед початком вистави виголошувалося коротке слово-пояснення. Також впорядковувалося свята Котляревського або якого іншого українського культурного діяча.

**

Помер Віктор Іванович після кількарічного хворування на загальну склерозу 2-го березня 1928 року, проживши 68 років. Навіть тяжкохворим працював він над науковим розробленням своїх музейних збірок.

Схилиючи голову перед пам'яттю великого українця, що все своє життя присвятив вивченню українського півдня, завжди підкреслюючи тісний історичний зв'язок українського народу з його південними землями та Чорним морем, скажу словами поетки Марії Загірної:

Ти ж, мій краю святій, прийми в землю того,
Хто за тебе життя покладає,
Добрим словом його спогадай, як твоя

Зірка ясна у небі засяє!
Бо настане той час, що в тобі, краю мій,
Вже не знатимуть слова: неволя,
І у рідних степах, і по рідних хатах
Пануватимуть щастя і доля...

ОЛЕКСАНДЕР КАНДИБА-ОЛЕСЬ

(5. XXII. 1878 — 22. VII. 1944)

Уперше почув я ім'я Олесьа десь ще перед російською революцією 1905 року в розмовах членів Української Старої Громади в Херсоні. Члени Громади по суботах збиралися „на шклянку чаю” в домі Андрія Грабенка (літературний псевдонім — А. Конощенко), у Феофана Василівського (чоловіка Дніпрової Чайки), у письменника й поета Миколи Чернявського або у лікаря Івана Козубова, який мав великий дім на Воєнному Форштадті. Також іноді збори громади відбувалися з нагоди приїзду до Херсону когонебудь із видатних українських діячів, як от письменника Михайла Коцюбинського, члена РУП, морського інженера і авіатора Лева Мацієвича, „артільного батька” Миколи Левицького, корифеїв українського театру Кропивницького, Садовського, Саксаганського, Карпенка-Карого чи Заньковецької.

Ми, юнаки, в таких випадках приходили до своїх товаришів, дітей членів Старої Громади, і, сидячи в сусідній кімнаті, прислухалися до розмов старших. Думаю, що це було в домі А. М. Грабенка, коли я вперше почув прізвище молодого поета Олесьа у зв'язку з альманахом „Багаття”, що його видав д-р Іван Липа в 1905 році в Одесі.

Саме в той час у Херсоні почало відживати українське літературне життя, що замерло було від 1886 року, коли О. Русов і А. Грабенко видали збірник „Степ”. В 1905 році в Херсоні вийшли два альманахи: „З потоку життя”, що його упорядкували М. Коцюбинський та М. Чернявський, і „Перша ластівка”, альманах молодих українських письменників, упорядкований Миколою Чернявським.

Звичайно, коли в ті часи збиралися десь свідомі українці, розмова точилася переважно на теми літератури, культури та історії. Тоді українських книжок на ринку з'являлося так мало, що найбільшій інтелігент мав спроможність мати

Поет Олександр Олесь, 1938

їх всі у себе в бібліотеці. Це ж була провесінь новітнього українського відродження.

Пригадую, як хтось з учасників сходин членів Старої Громади звернув увагу на музикально-легкий стиль віршів

Олеся і на бадьорість, що відбивалася в кожному рядку його віршів.

Після того ми, юнаки, прочитали альманах „Багаття”, і нас особливо захопив його вірш „З пісень молодости”:

Парубоцькі літа — то бурхливий потік,
Не страшні їм ні кручі, ні гори, —
Для них, повних замірів і мрій і думок,
По коліна глибокеє море!

Ось попробуй — скажи, що минеться усе,
Що їх серце погасне з літами,
Що їх мрії, як вітер, життя рознесе
І розтопче своїми ногами, —

Вережись! Їхнє слово — то куля метка,
Їхній сміх — то вогонь, — не повірять!
Та й хто зможе безодню душі юнака
Прямим оком і міркою змірять!?

Парубоцькі літа — то орел молодий,
Що до світа із скелі злітає, —
Тільки здалека вигляє промінь ясний,
Тільки барвами хмари вквітає...

Цей вірш так глибоко промовив тоді до наших сердець, що ми вивчили його напам'ять і пізніше не раз у своєму житті пригадували оті бадьорі слова, які гнали від нас геть зневіру і песимізм.

Духовий образ тодішньої української молоді складався під впливом красної літератури і романтики української історії. Ми, тодішня молодь, і старше покоління шукали все те, що нас лучило, а не те, що нас ділило. У своїх взаєминах ми шукали згоди й гармонії, взаємної толеранції й поваги.

**

З часу появи альманаху „Багаття” ім'я Олеся щораз частіше з'являлося на сторінках українських видань — „Літературно-Наукового Вістника”, „Української Хати”, „Сяйва” та інших періодиків. Олесь ріс усе вище і все ширше розправляв свої творчі крила. Його перша збірка поезій „З жур-

бою радість обнялась" (1907 рік) ясным променем освітила літературний небосхил і поширила ім'я автора, як борця за українське визволення, що вогняним словом поривав українську інтелігенцію до праці на рідному полі, до боротьби за визволення свого народу з чужинецького ярма. Ось глибоко свідомий був свого завдання, коли писав:

Не слів мені, а стріл крилатих, вогняних!
Я хочу вам про рідний край казати...
Я хочу ними кидати і влучати
В серця катів і зрадників гідких...

А тих зрадників бачив поет, коли:

Ми останні вже весла ламали
І далекі були береги...
А над нами мушкети блищали,
І сміялися з нас вороги.

А між ними усе свої люди,
Все сусіди, свати, земляки...
Все Степани, Івани та Юди,
Енки, Овські, Уки, Павуки...

Ось до тих зрадників-перекинчиків з гнівом звертався поет:

Глузуйте, кпоть над рідною землею,
Вкривайте склом і тернями наш путь,
Вбивайте нас байдужністю своєю, —
Презирством діти вас уб'ють.

На батька син оганьблений не гляне,
Зречеться матері безтямної дочка
І Гонти гнівний дух з могили встане,
І піде тінь Залізняка.

Даремно б ви упали на коліна,
Об землю бились би в тенетах каяття;
О, не простить вас гнівна Україна
За вік ганебного життя.

І в ранок той, коли ударять дзвони,
І вас на суд народний приведуть,
Із тисяч уст розітнуться прокльони
І вам на голови впадуть.

**
*

Революційні події 1905 року захопили Олесь і ще ширше розправили його крила. В тому періоді досягнув він найвищого щабля у своїй поетичній творчості. Державне відродження України він привітав такими словами:

Яка краса — відродження країни!
Ще рік, ще день назад тут чувся плач рабів,
Мовчали десь святі під попелом руїни
І журно дзвін старий по мертвому гудів.

Коли звідкільсь взялася міць шалена,
Як буря, все живе схопила, пройняла, —
І ось — дивись: в руках замаяли знамена
І гимн свободі співа невільна сторона.

Олесь передчував грядучі революційні події ще перед 1905 роком, коли писав:

Як вулкан стоїш ти згаслий,
Але чую я,
Що в душі твоїй прекрасній
Море ще огня.

Вірю я, що обороне
Сам себе мій край...
О, мій велетню-Самсоне,
Пуґа розривай!

Український нарід став до бою за свободу, за незалежну державу, і Олесь своїми революційними поезіями запалював і скріплював його бойовий дух:

Ми не кинемо зброї своєї:
Наше військо сміється, б'ючись,
Наше військо в боях бенкетує,
Наше військо вмира, сміючись.

Ми не зложимо зброї своєї...
Дужі в нас і бажання, і гнів,
Ми здобудемо землю і волю,
І загоїмо рани віків.

А коли українська визвольна боротьба скінчилась поразкою і в російській імперії почався період чорної реакції, поет, дивлячись, як московські окупанти-кати кривоносправляються з народом, писав:

Ха-ха! Ха-ха! Краса яка!
Усюди трупи... ха-ха-ха!
І хтось дурний розсипав скрізь
Рубіни крові, перли сліз.

Ха-ха! Ха-ха! Дивись: кати
Несуть драбини і хрести...
Ха-ха! Ха-ха! Голготи скрізь,
Рубіни крові, перли сліз.

**
*

У травні 1917 року з нагоди Першого Всеукраїнського Військового З'їзду в Києві, що поклав основи організації українського війська, Олесь опублікував свій сповнений глибокого оптимізму вірш:

Українське військо мов з могили встало,
Загриміло в бубни, в сурмоньки заграло,
Розгорнуло прапор соняшно-блакитний,
Прапор України, рідний, заповітний!

Вільну Україну не скують кайдани:
В обороні волі наше військо встане.
Заревуть гармати, заблищать шаблі, —
Не дадуть в наругу рідної землі.

Від дощу, від грому оживе руїна,
Зацвіте квітками рідна Україна,
Творчий дух народу із могили встане,
І здивують весь світ лицарі-титани.

Та не здійснились поетові надії. Українське лицарство вкрило своїм трупом рідну землю, український нарід, після упертої й тяжкої боротьби був переможений, але не упорений.

Олесь, з іншими українськими патріотами, опинився на еміграції. Тут, у Відні, він далі своїм палким словом, гострим, як меч, боровся за волю свого народу, докоряв тим, що захиталися у своїй вірі в остаточну перемогу, що почали шукати різних орієнтацій, навіть повертаючись до новітнього московфільства. До тих, що зневірилися, до малодушних перекичків, до тих, що покладали надії на чужі сили, Олесь звертався з такими словами в своєму ліричному оповіданні „Слухай”:

... Так, так. Вона для тебе була мертвою, а я чув її стогони, бачив простягнуті руки й на них залізні кайдани...

Розбити їх! Ця думка вп'ялася мені в мозок, в душу і мучила мене...

Встала вона, прекрасна, зідхнула, і розтанули віковічні сніги, розцвіли небесно-золоті квітки, зашуміли потоки, прокинулось життя...

Весна прийшла.

Христос воскрес!

Зустрілись, поцілувались, і стали братами...

Я вийшов на вулицю. Боже мій! Скільки їх, звідки вони?! Із тисячі я ледве пізнав одного.

І ти разом з ними, з вірою в очах, з усмішкою на устах. Пізнав мене, підійшов, узяв за руку — ходім!

Підожди, постояю, надивлюся, надихаюся, наберуся їх...

Що далі було, ти сам знаєш. Емігрантами стали, рік уже животіємо. Я бачу все і, стиснувши зуби, мовчу.

А ти... Для тебе вона знову мертва.

Ти кидаєшся, як звір у клітці, з одного боку в другий, шукаєш допомоги, погоджуєшся на все.

Колишнє, старе хотів би вернути.

Смієшся, брудом обливаєш, саму ідею топчеш ногами.

Маловірний! А кров цвіту нашого, що пролилася під Крутами, під Бахмачем, у Білій Церкві, в Києві, по всій Україні, а жертви, а сироти, а вдови, а матері, а могили...

Це — що ж? Нічого?

Кров у землю вступила, а не понеслась червоним стогоном по світу?

Стогоном смертельної муки і гніву...

А діти, що ростуть, не були живими свідками, не бачили, не чули?!

І думаш там тепер не ллється кров?! Спам'ятайся, прийди до себе, приводь інших до пам'яті.

Повір — весна ще прийде!

І як я шкодую, що не угледжу тебе серед тисяч у той день, коли знов зашумлять потоки і розцвітуть безсмертні небесно-золоті квітки.

З такими словами Олесь звертався до так званих „мартовських українців”, до тих, що не вірили у воскресіння України. Звертався до тих, що зневірилися в силі свого народу, в його потенціальної національної силі.

**
*

Перший раз зустрівся я з Олесем у Києві. Це було або в „Українській Книгарні” Степаненка на Безаківській вулиці, або в клубі „Родина”. Тепер добре не пригадую. Він справив на мене глибоке враження своїм простим, сердечним поведженням. Розмовляючи, він, здавалося мені, студіював мене, пронизуючи своїм зором наскрізь. Таке враження у мене лишилося на все життя. Після того, буваючи в Києві, я кожного разу старався побачитися з Олесем, бо мене тягнула якась особливо його теплота й щирість.

Ближче зійшовся я з Олесем уже в 1921 році, коли — змушений зліквідувати українські посольства в трьох прибалтійських державах — опинився в тодішньому осередку української політичної еміграції, у Відні. Там, в австрійській столиці, а пізніше в Бадені ми майже три роки зустрічалися разів по три, а то й більше кожного тижня.

Коли Олесь став головою Союзу Українських Журналістів і Письменників, а я членом ревізійної комісії цього союзу, нам доводилося сходитися, як то кажуть, „на діловому ґрунті”. Ніяких гострих розходжень у нас не бувало, і навіть спірні справи завжди полагоджували ми спокійно, бо Олесь добре

панував над собою і ніколи не переходив до особистих нападів.

Ще ближче я пізнав Олесь, коли він став бувати у мене в хаті, де скульптор Михайло Паращук ліпив його погруддя. Іноді ми засиджувалися до пізньої ночі, захопившись розмовами. Часом Олесь замовкав, замислювався, і тоді здавалося, що його думка літає десь далеко, далеко. В таких випадках він просив дати йому клаптик паперу і щось на ньому віршував. Іноді лишав написаний ним вірш на столі, немов і не цікавлячись ним. Я зібрав був кілька таких віршів, але, на превеликий жаль, вони і погруддя Олесь, що переховувалося у мене, пропали з частиною моєї бібліотеки й архівів на складі в Шенкера у Відні, куди я їх примістив, виїжджаючи до Америки. Маю лише аматорську фотографію з Олесєвого погруддя.

Олесь не належав до ніякої політичної партії, він стояв понад партіями, хоч і мав щиро демократичні переконання.

Все політичне життя української еміграції у Відні проходило в дискусіях по каварнях, які заступали для нас політичні клуби. В каварні Грайлінгера можна було бачити табличку з написом: „За цим столом сидів Михайло Драгоманів”, або: „Тут бував Пантелеймон Куліш, коли жив у Відні й перекладав на українську мову Святе Письмо”. Було багато пам'яткових написів про різних світової слави музик, поетів, політичних діячів. Такими написами особливо визначався „Урбанікеллер”, куди іноді заходив Олесь. Цьому „Урбанікеллерові” присвятив він коротенький вірш, який закінчується так:

Урбанікеллер, Урбанікеллер,
Ах не один лишив я там гелер,
Коли б не келлер, коли б не злидні,
І досі б я жив у Відні!

Олесь рідко коли брав участь у політичних дебатах, але і пильно прислухався до всіх новинок, що приходили з рідних земель. Свої спостереження над діячами еміграції він окреслив коротко в своїй сатиричній „Перезві”, невеличкій віршованій збірці, яку видав під псевдонімом „В. Валентин”.

Олесь живо цікавився культурним життям, уважаючи працю на культурному полі найважливішою, а різні політич-

ні комбінації та дебати — річчю переходовою, що промине, не лишаючи нічого корисного. Найбільше цікавився він видавничою справою, і тому разом з Юрієм Тищенком (Ю. Сірий), Спиридоном Черкасенком та з іншими діячами української культури вклав багато праці над виданням творів українських письменників.

Коли Олесь побачив, що наша політична еміграція в Європі зійшла на манівці, розбилася на дрібні гуртки, він у 1920 році заходився видавати місячник „На переломі”, журнал політики, літератури та мистецтва. У першій редакційній статті в цьому журналі Олесь писав:

... Серед надзвичайно скрутних обставин опинився наш край і наш нарід, і це не могло не відбитися на нашій еміграції... Суперечні відомості, які зрідка приходять до нас з широких степів України, викликають у нас різноманітні настрої.

Та які б не були ці відомості, страшний образ руїни нашого краю стоїть рельєфно перед нашими очима...

На безмежних степах України, на цілій нашій етнографічній території йде страшна, завзята боротьба двох принципів: свободи й неволі, світла і тьми... Наш рідний нарід, оці сірі, безіменні герої, віддають своє життя за ідеї свободи, добра й краси — за ідею світла й правди, за ідею вічного миру між народами, за гуманізм...

І саме ця тяжка криза, яку з історичною необхідністю переживає наш нарід, викликає в наших душах зневіру й песимізм... Ці два страшні почування мають своє коріння в нашій славній, хоч і трагічній, історії... А найстрашнішим ворогом є зневіра й песимізм. Вони ніколи нічого не будують, а тільки руйнують, вони ніколи не складають, а тільки розкидають, вони лютіші вороги, як наші віковічні противники, поляки й москалі... Наша еміграція опинилася без стерня і без вітрил, без якоїсь спільної, всіх об'єднуючої думки.

І тому ми, ініціатори цього журналу, взяли на свої плечі тяжкий тягар видання нового журналу, якого єдиною метою буде боротися зі зневірою і песимізмом, з деморалізацією, що зробила таке спустошення серед еміграції.

Ми будемо кликати: Вірте! І які б не були обставини, які б тяжкі хвили не приходилось переживати нашому народові і нам разом з ним, ми ніколи не втратимо надії у світле майбутнє нашого народу, бо ми знаємо, чого він бажає і за що бореться.

(„На Переломі”, ч. 1, березень 1920)

Усе, що написав Олесь тоді, в 1920 році, напевно міг би він повторити й тепер.

Олесь не був вузьким націоналістом. Він дивився на справи визволення широко, і в тій статті, що була його політичним кредом, писав:

Розвалена не тільки Україна, але й ціла Європа. Її відбудувати прийдеться зусиллям всіх народів, бо ні один нарід у теперішній момент не має сили, щоб усунути руїну і на її місце поставити краще, вище, культурне життя. Наш нарід, який пробудився до нового життя і який могутнім рухом зазначив своє право на свою самостійність, мусить бути, скорше чи пізніше, запрошений до міжнародного співробітництва в справі розбудови розваленого світу. І покликаний він буде не як безправний наймит-раб, але як рівноправний співробітник, бо він має в своїм лоні невичерпне джерело культурних можливостей. Віра в наш нарід, у його дужі сили йде поруч з вірою в ціле людство, в гуманізм.

**

Здається, єдиною громадською організацією, в якій Олесь брав чинну участь, був Союз Українських Журналістів та Письменників. З початку заснування цього Союзу його головою був д-р Володимир Кушнір, а потім став Олесь.

Перед моїм виїздом до Америки, восени 1923 року, деякі члени Союзу на чолі з О. Олесем влаштували для мене прощальну вечірку. Під час вечері Олесь, бажаючи мені доброго життя в Новому Світі, наказував, щоб я твердо тримався принципів дійсної української журналістики і не продавав свого пера нікому. Українські журналісти, — казав він, — славні тим, що вони писали лише те, у що самі вірили, що вважали за корисне для свого рідного краю або для людства

взагалі. Вони не торгували своїми ідеями. Отже, „коли б вас обставини приневолювали зрадити ці принципи, тоді краще зламайте перо, киньте його, нехай воно ржавіє”.

Олесь був зразком безкомпромісовості і, хоч тяжко бідував, хоч нудьгував за рідним краєм, ніколи не припускав думки про те, що він може повернутися на рідну Україну під московську окупаційну владу. Він уважав, що своїм поворотом фактично визнав би большевицьку владу на Україні.

У листі з 9 лютого 1931 року Олесь писав до мене:

... Як довго ми не бачились, не розмовляли!.. Бачу так виразно в цей момент „Кафе Геренгоф” і Вас з нами нагорі в льожі, з безкомпромісовими: Черкасенком, Сірим, Кушнірем, Хомиком та іншими. Таким усе здається близьким, наче це було вчора. А далі Грушевський, Чечель, Шраг, Коссак, Христюк, що вже настроювалися повертатись... розійшлись, і вже ніколи разом не стрінемося. Не вдалось мені затримати Михайла Сергійовича серед нас. Поїхав, був певен, що там він більше зробить... Та найбільше завинили у його від'їзді Шаповал, Григорійів і Ко. (У мене збереглося 49 листів від Грушевського. В них він свариться на цих „каліфів на час”). Шкода мені і Чечеля, і Шрага. Лише за Штефана я спокійний. Там у „раю” йому й місце*.

На початку цього листа Олесь дякує за 25 доларів, що їх „Об'єднання” вислало йому, як аванс за його твори, які мали бути друковані в „Свободі”. Мізерна допомога українському великому поетові, але більшої „Об'єднання” не могло дати, бо майже всі пожертви до нього приходили з точним зазначенням, на яку мету ту чи іншу пожертву складалось. Лише незначні датки приходили у фонд „Об'єднання” без призначення. З них утримувалося канцелярію (35-45 доларів на місяць) та висилалося допомогу українським письмен-

* Штефан нібито належав до партії ес-ерів, групи „Борітеся — поборете”, яку очолював М. Грушевський. Ходили вперті чутки, що до революції він був членом чорносотенної організації — „Союзу Русского Народу”.

никам. Головою „Об'єднання” був тоді О. Рев'юк, рекордовим секретарем д-р Л. Мишуга, а фінансовим секретарем В. Кедровський.

Знаючи тяжке матеріальне становище Олеся, я вніс пропозицію час від часу висилати йому по 25 доларів, як аванс за його писання. Отже на першу таку грошову висилку Олесь написав мені листа, частину якого я тут подаю.

У першій частині цього листа Олесь писав:

Високоповажаний Пане Товаришу!

Дозвольте гаряче стиснути Вам руку за сюрприз і за ту форму, в яку він виливається. Допомога одно, а аванс під якусь працю — це зовсім що інше. Допомогу брати гірко, а аванс — солодко і весело.

Я хотів би лише відробити. Правда, ще не було такого випадку, щоб я чогось не виконав, але все може статись, особливо, коли прийняти на увагу, що я років три вже поважно нездужаю на шлунок. (В тридцятomu році був у Карльсбаді, підлікував себе, та ще треба два рази поїхати, щоб вилікуватись).

Що ж я потребую робити? Буду цілком щирим, одвертим.

Найбільше б мене цікавило скласти книжку з моєї лірики і видати її по-англійськи. Вона була б і для українців, що забули свою мову, і для чужинців. Поява такої книжки була б сенсацією... А що б, коли нашому теляті дав Бог вовка піймати, і ця книжка пішла б хоч трохи в Англії?! Це було б приємно не тільки видавцям, перекладачам, але й авторові... Ну, та не будемо забігати вперед. Я хотів би знати з цього приводу думку „Об'єднання”.

Можна було б перекласти і XI мою книжку, що вийшла була місяців з чотири тому у Львові і була сконфіскована поляками. XI книжка — це переживання еміграції. Це найкраща, власне — найсильніша моя книжка.

Тепер друга річ:

На еміграції, в Чехо-Словаччині, я написав декілька драматизованих народних казок, наприклад, „Гвасик-Телесик”, „Солом'яний бичок”. Завтра я їх посилаю Вам. Добре було б хоч деякі перекласти на англійську мову і дати композиторіві.

Отже, прошу Вас, прочитайте їх і напишіть свою думку. (Про інші праці будемо ще говорити). Передайте привіт пп. Рев'юку, д-ру Мишущі і всім Вашим товаришам по праці в „Об'єднанні". З щирою пошаною до Вас Ваш Олесь.

У листі з 7-го лютого 1932 року Олесь писав:

... У нас сумна новина: 25 лютого о 9-й годині вечора умер від розриву серця Микита Шаповал. Несподівана смерть вразила і рештку його приятелів, і його ворогів. Сьогодні перевозять його тіло в крематорій, а в середу сплять...

В іншому листі Олесь дає мені доручення у справі переговорів з О. Кошицем, і знову вертається до стану свого здоров'я. Отже доручення переговорити з Олександром Антоновичем Кошицем було таке:

Високоповажаний Пане Товаришу! Як побачите Олександра Антоновича Кошиця, перекажіть йому мій привіт і настройте його, щоб він сфільмувався у себе за робочим столом (приблизно до 10 метрів). Я хотів би видати фільму і може на цьому заробити. Гроші (фільмування коштувало б 2-3 долляри — !? — В. К.) я зверну. Запитайте його, коли він думає приїхати до Європи. Музичний чеський світ на чолі з президентом Академії Наук і Мистецтва, Фестером, щиро хотів би його бачити, не дивлячись на валютну кризу, яку тепер переживає Чехо-Словацька Республіка.

За пару місяців Вас відвідає мій син*, якого запрошують як археолога до Америки. (На початку липня він їде з американцями на розкопани до Югославії). Він Вам розкаже про багатьох наших спільних знайомих.

Я ледве дихаю і лікуюсь содою. Та, здається, незабаром і вона перестане помагати. Про цілющу воду вже й не думаю.

Книжка моя і досі не вийшла з лабет львівського цензора, а її вихід дав би можливість мені поїхати до Карльсбаду.

* Олег, відомий, як поет Ольжич.

У мене нічого нового, хібащо жду приїзду Мод. Менцінського з Стокгольму. (Він заїде до Праги, щоб побачитися зо мною по дорозі кудись на курацію).

Оце свідоцтво бідування, а може й передчасної смерти великого поета, жертви панування окупантів на українських землях. Гнобителі українського народу, коли не мали можливости безпосередньо вбивати українських провідників, українських інтелектуалів, творців культури й науки, то посередньо виголоджували їх, а праці їхні нищили або калічили в різних цензурах.

Проте, Олесь глибоко вірив, що український народ визволиться з чужинецького фізичного й духового ярма, хоч може ще не раз доведеться йому пролити кров свою й чужу. З тою непохитною вірою він і помер.

В одному з останніх віршованих листів, у відповідь на мою гадку, що, мабуть, нам уже не доведеться повернутися на рідні землі, Олесь писав:

Коли ж ця довга ніч, проклята ніч, мине?
Коли розквітне сонце вогняне
І я почую: „Слава! Перемога!”
І ляже килимом в мій край дорога?

Коли ж народ, схвильований, як море,
Политу кров'ю землю переоре
І стане янголом з мечем холодним
Над волею, над скарбом всенародним?!

Та не справдилась його надія, як і тисяч інших ізгоїв з Рідного Краю.

ПЕТРО КАРМАНСЬКИЙ

(29.V.1878 — 14.IV. 1956)

Уперше зустрівся я з Петром Карманським, як він уже був відомим поетом і письменником. Це було в 1918 році, коли Херсонське Губерніяльне Земство влаштувало чергові загальноосвітні курси для вчителів початкових шкіл. Тоді запрошено Карманського прочитати ряд лекцій з української літератури. Я стояв близько до організації курсів, і, як пам'ятаю, Карманського запросили на пропозицію Миколи Чернявського.

У 1921 році, коли я жив у Бадені біля Відня, Карманський відвідав мене, вертаючись з Бразилії. До Галичини, яка була окупована поляками, він не міг їхати. Я дав йому притулок у своїй хаті, поки він знайшов собі постійне приміщення.

У Бадені вже була тоді невеличка українська колонія. Наш тісніший гурток складався з П. Карманського, д-ра Володимира Кушніра, європейського розмаху журналіста, Івана Косака, Спиридона Черкасенка, відомого поета й письменника, адвоката Теодора Галіпа. Іноді до нас приїздили редактор і видавець тижневика „Воля” д-р Віктор Піснячевський та д-р Осип Турянський, що тоді працював над своєю трагі-повістю „Поза межами болю”. Часом бували у нас і інші українські діячі, що жили у Відні або в його околицях.

Наша п'ятка регулярно сходилася по вітвірках і четвергах у каварні Кюба, де ми дискутували на літературні та політичні теми. По п'ятницях ми виїздили до Відня на збори журналістів та письменників. Такі збори відбувалися в каварні „Герен Гоф”, у „Райхстаг Кафе” або в „Гранд Кафе”.

В роках 1920-1925 у Відні скупчувався весь актив нашої еміграції, і тому українське життя било там ключем. Знайшли там собі притулок наші політичні об'єднання, культурні й навіть кооперативні організації. Всі вони шукали „найпев-

ніших шляхів” визволення України з-під московської, польської, румунської та малярської окупації.

Большевики вели серед української еміграції розкладову роботу здебільша через своїх тасмних агентів або посольства. На становищі посла советської України був Юрій Коцюбинський, який намагався нав'язати контакт з видатнішими українськими діячами, обіцяючи їм золоті гори, якщо вернуться на Україну. Але комуністична пропаганда не мала тоді помітного успіху. Значно пізніше повернувся проф. Михайло Грушевський з кількома однопумцями, щоб в скорому часі скінчити там своє життя.

Особливо активну пропаганду вели большевики серед членів Союзу Українських Журналістів і Письменників, головою якого був О. Кандиба-Олесь. Я тоді був членом ревізійної комісії цього Союзу.

Юрій Коцюбинський декілька разів запрошував і мене зйти до нього „поговорити”. За згодою Управи Союзу я один раз навістив його. Він намалював широку картину можливостей провадити під большевиками культурно-освітню роботу серед українських мас, пропонував мені вертатися і працювати в Центральному Статистичному Управлінні в Харкові. Головою цього Управління тоді був добре мені знаий Коркушко, до революції статистик народної освіти в Харківському Губерніяльному Земстві.

Я докладно переповів свою розмову з Ю. Коцюбинським Управі Союзу, а також тим, з ким мав близький контакт. Майже всі висловилися гостро негативно проти будь-якої співпраці з большевиками. Лише Антін Крушельницький, колишній міністер народної освіти в уряді УНР, обтяжений великою родиною, уважав, що на рідних землях можна знайти ґрунт для національно-освітньої та культурної роботи. Він, здається, був одним із перших між членами Союзу Журналістів, що повернувся на Україну, перебувши ще кілька років у Львові. Там в короткому часі, після тяжкого переслідування, майже з усією родиною був фізично знищений.

Петро Карманський вважав, що на еміграції лежить велике завдання морально підтримувати українських патріотів, що лишилися на Україні, провадити пропаганду на міжнародному терені, вияснюючи права українського народу на

свою власну суверенну державу, і гостро виступати проти московської окупації.

У той час П. Карманський захопився перекладами творів італійського письменника Мацціні, що запалював Гарібальді на боротьбу за визволення Італії. Особливе враження на Карманського справили твори попередника Мацціні, Уго Фоскольо, зокрема його „Останні листи Якова Ортиса”. В тих листах Карманський бачив повну подібність між італійською еміграцією в часах Фоскольо і українською еміграцією. Таке саме шукання причинців невдачі визвольної боротьби, такі самі нарікання однієї політичної групи на другу, розбіжність політичних думок і сподівання, що якась чужа держава допоможе поневоленій країні у здобутті державної незалежності.

Отже, щоб закінчити переклад „Листів”, П. Карманський виїхав до Маріяцелю в гори. Над перекладами творів Мацціні та Фоскольо він працював уже довший час у Бадені і Відні, і ми часто дискутували над ними в нашому тісному гуртку або й удвох.

**

Напрвесні 1921 року я отримав від Карманського коротенького листа, в якому він просив, щоб я приїхав до нього. Я повідомив його телеграмою, що негайно виїжджаю потягом. Мені кортіло послухати його майстерних перекладів. Знаючи їх в окремих уривках, я сподівався, що вони будуть незвичайно корисними для нашої політичної еміграції.

Десь надвечір я вже був на двірці в Маріяцелі. Падав дощ і дув пронизливий вітер. Гори були вкриті олив'яними хмарами.

Карманський жив у маленькій кімнатці на горищі в якогось дрібного крамаря. Хата стояла над гірським потічком, що, переповнившись дощовою водою, бурхливо котився по камінню, обмиваючи її підвалини. Дах був дірявий і місцями протікав, так що господиня дому розставила на підлозі кімнати Карманського кілька баняків, макітру і відро, з яких час від часу йому доводилося виливати воду через вікно на дах.

Зимно, вогко й непривітно було в помешканні українсько-го письменника й колишнього дипломата в Римі. Я пригадав вірш С. Руданського „Студент”:

У сурдуті і плащу
Сидить студент медицини
Другий місяць без борщу.

І живіт, як гриб, запався,
Облізає голова...
І остання догоряє
Його свічка лойова.

Таке враження на мене справили умовини життя П. Карманського. Він багато працював для збагачення української культури, а винагородою за його тяжку працю була малесенька кімнатка з продіравленим дахом.

В одному кутку стояли саморобний дерев'яний стіл і ослінчик. На столі блимала нафтова лампа з закіпченим склом. Ми присіли біля того столика, щоб „повечеряти”, а потім уже приступати до обговорення перекладів.

Пригадую, коли Карманський повернувся з Бразилії і якимось увечері розповідав мені про життя українських поселенців, про свою працю й перешкоди, які там мав збоку деяких українських діячів, то сів на підлогу в моїй бібліотеці, на килим, а я приліг на канапі. Слухаючи його, я не зчувся, як заснув, а коли прокинувся по півночі, Карманський все ще оповідав, не зважаючи на те, чи я його слухаю. Очевидно, він просто вголос підсумовував тоді свої враження, щоб потім їх описати.

Тож, повечерявши черствим хлібом і „лівер вурштом”, ми очистили стіл від недоїдків і взялися до обговорення перекладу „Останніх листів Якова Ортіса”. Карманський хотів був спершу прочитати лише деякі уступи, але захопився і прочитав увесь переклад. Я уважно слухав, часом робив заваги й радив деякі місця, на мою думку, цікаві для нашої еміграції, виразніше підкреслити.

Що спонукало Петра Карманського взятися за переклад „Останніх листів Якова Ортіса” на українську мову? У відповідь на це я дозволю собі подати деякі виписки з його вступу до перекладу:

... Після нашої кількالكітньої трагедії, перечитуючи цей твір, що має за собою поверх сотку літ, я добачив у ньому відгомін усіх тих почувань, які наболіли в душі сучасного освіченого європейця, а в першу чергу в душі українця. Сьогодні песимізм „Листів” знаходять у моему світогляді уґрунтовання, бо історичні злочини міжнародної дипломатії, які переносила на собі тоді ще поневолена Італія, підкосили і в душі українця його віру в ідею правди й ставлять йому перед очі страхіття суворой, неморальної сили тих, що диктують людству закони свого самолюбства. Сьогодні ненависть Фоскольо до фарисейства так званого цивілізованого світу являється сестрою такої ж ненависти українця, бо душа наша потерпіла таке саме банкрутство в своїй вірі у принцип правди й добра, як душа італійського патріота після мирового договору в Кампоформіо. Трагедія італійського народу після цього договору є й нашою трагедією, і початок першого листа: „Жертва нашої Вітчизни довершена. Усе втрачене, і життя, якщо воно нам судилося, лишається нам хіба на те, щоб плакати над нашим горем і над нашою ганьбою” — може майже без змін повторити кожний добрий українець.

Та це не все, задля чого я вважав потрібним присвоїти твір великого італійця нашому письменству. Не саме сконстатування злочину Європи і найближчих сусідів у відношенні до нашої батьківщини, але й сконстатування аналогії нашої трагедії з трагедією народу італійського спонукали мене під цю пору на еміґрації до перекладу листів.

Далі Карманський пише:

Як твір Фоскольо являється трибуналом, перед яким автор поставив своє тодішнє суспільство, щоб йому розкрити очі на його власні провини, так само він може бути цим трибуналом і для нас. Бо гріхи одних і других винуватців точка в точку ті самі.

„Що ми робимо цілими днями, животіючи й нарікаючи?”, — питається Фоскольо і нас, українців, у листі з 28 жовтня. А на другім місці читаємо: „Другий рід любителів Італії бідкається на свій лад. Вони голосять, що їх запродали й зрадили, і, щоб вони були себе зоружили”. Їх може були б перемогли, та ніяк не зрадили. І якщо вони бу-

ли б себе боронили аж до останньої краплі крові, то ані побідники не були б змogli їх спродати, ані побіджені не були б зважилися їх купувати". Тут Фоскольо Францію називає побідниками, а Австрію побідженою.

Далі Фоскольо говорить устами Якова Ортиса:

„Хоч і багато з наших думає, що свободу можна купити за гроші, допускає, що чужі народи придуть з любови до справедливости вирізуватися на наших полях, щоб визволити Італію”.

Подібні думки в 1921-1923 роках панували серед української еміграції, яка надіялась на допомогу Антанти і чекала „справедливого” вирішення справи Галичини на міжнародній конференції. Навколо різних орієнтацій на чужу допомогу точилася тоді завзята боротьба, і була — спочатку дуже мала — група, яка сподівалася скорого падіння большевиків і можливости вернутися на рідні землі для національної праці. Чільні провідники тієї групи були першими, що повернулися на Україну, вірячи, що окупант наших рідних земель дозволить їм вести таку працю. І гірко помилилися.

В іншому місці Фоскольо устами Карманського питає: „Стогін цілих віків і ярмо нашої батьківщини ще тебе не пересвідчили, що не можна дождити волі від чужинця?”

П. Карманський звертається до емігрантів-українців з такими словами:

Чи не дослухається сучасний українець у вищенаведених висловах чогось, що торкається струн його душевних переживань під нинішню пору? Чи не відчує він у них діямаючого докору за свої недавні вчинки і за вчинки тисяч до нього подібних?

Та це ще не все, що падає докором на сучасний український загаль, як падало на сучасників Фоскольо. На сторінках роману його ви знайдете ще й такі різкі слова:

„Я переїхав цілу Тосканію. Усі гори й усі поля вславилися братовбивчими боями від чотирьох віків; тим часом трупи безмежної кількості італійців, що одні других вимордовували, поклали основи під престולי імператорів і панів... Ох і за кого ця кров? Син відрубубе голову батько-

ві і потрясає нею, держачи за чуприну — і для кого ця злочинна різня? Королі, за котрих ви себе рижете, стискають собі серед кипучої борні руки й спокійно розділюють між собою ваші шати і вашу землю”.

Далі в одному з своїх листів Яків Оргіс пише:

„Оце твої границі, Італіє! Вони щодня і з кожного боку топтані впертою нахабністю народів. Отже, де твої сини? Нічого не треба, хіба єдності... Мізерні! Ми ходимо щодня, голосячи про волю та славу дідів, котрі чим більше вони ясніють, тим більше відслонюють наше підле рабство. В той час, коли ми славословимо ці славетні тіні, наші вороги топчуть їхні могили. І прийде може день, коли ми, втративши майно, інтелект і голос, сподобимося домашнім рабам старинним, або нас продадуть немов тих негрів; і доживемо того, що наші пани будуть розкопувати могили і будуть розкидати на вітер прах тих велетнів, щоб знищити навіть їхню пам'ять”.

— Чи не є це сповідь нашої збірної душі? — питається Карманський. — Чи не паленіємось ми так само соромом, яким паленівся італійський патріот? Чи не приходиться нам сьогодні сконстатувати цієї болючої дійсности, яку констатував він, коли писав:

„Наші ниви збагатили наших гнобителів; проте, наш ниви не дають захисту і хліба багатьом італійцям, яких революція викинула з-під рідного неба, а які, вмліваючи від голоду і втоми, мають усе в ухах одинокого, найвищого дорадника людини, покинутої цілою природою, — злочин!?”

II. Карманський закінчує свою передмову таким уступом:

Хай „Листи” Фоскольо навчать нас червоніти за наше рабство і хай зроблять у нас жагучу тугу до волі, таку тугу, яка робила б наше життя невиносимим і гнала б нас у бій з ворогами з одчайдушністю фанатиків. Хай вони навчать нас тієї правди, когду проголосив півроку пізніше другий великий італієць, учень Фоскольо, О. Мацціні: „Без

Батьківщини у нас немає ні імени, ні обличчя, ні волі, ні прав серед народів. Ви, бастарди людства... перше, ніж об'єднатися з націями, що творять людство, треба існувати як нація. Немає об'єднання, хіба тільки між рівними; а ви не маєте признання колективного існування”.

Два дні прожив я у Карманського, проводячи весь час за читанням його перекладів з італійської мови, яку він знав досконало. Плянували видати цілу низку книжок, в яких змальовано боротьбу за волю та державність інших народів, щоб на прикладах їх училися та гартувалися українці в боротьбі за свою державність...

Після тої зустрічі минуло вже понад сорок років, а у мене все ще стоїть перед очима убога кімнатка з нафтовою лампою, з дірявим дахом, через який протікає дощова вода. Гострі, болючі душевні переживання, які полонили тоді всю мою істоту жалем, обуренням і бажанням працювати далі для визволення українського народу, і досі бринять у моїй душі. Обставини життя склалися так, що ставало все менше й менше можливостей для активної праці над цією справою, аж поки не звузилися вони, полишаючи вузьеньке поле для праці пером...

**

Окупацію Москвою України Петро Карманський переживав дуже болюче. Свій душевний стан в тих днях яскраво змалював він у вірші „Ностальгіє, моя подруго вірна”:

... Тепер, як в мене вкрали сон чарівний
І обернули тихий рай в Содому,
За чим тужити? — Я не маю дому!

Мій край в руїні, мій Сіон в нарузі,
Мій брат у плузі росить кров'ю скиби
І, похилившись, мов билина в лузі,
Гризе зубами підлі рабські диби.
Куди ж ти кличеш, серце моє бідне?
Мені сьогодні тільки горе рідне...

Бездомний ношу наболіле горе
І сором хилить до землі обличчя.

Засни, серденько, не хвилюйся, хоре!
Це ж обман тільки: нас ніхто не кличе...
Підем світами, зганьблені, безрідні —
Без сонця в серці, безнадійно бідні.

Німецька, а потім большевицька окупація Галичини зму-
сили Карманського лишитися в духовій неволі на рідних зем-
лях, де він і скінчив своє життя 14 квітня 1956 року. Знаючи
патріотичний світогляд Карманського, можна уявити, як
тяжко приходилося йому жити. Свої переконання він так
схарактеризував у своєму давнішому вірші „В душі моїй”:

В душі моїй страшна порожня,
Як в зимній келії черця,
І я стою, як придорожня,
Стара святиня без жерця.

Престоли давніх божищ впали
І стратили весь чар прикрас.
Цінні ікони люди вкрали,
В лампадах весь огонь погас.

І з острахом дивлюсь навколо,
Шукаю для душі богів,
А сірі дні пливуть спроквола, —
Із груди рветься скорбний спів.

ОЛЕКСАНДЕР АНТОНОВИЧ КОШИЦЬ

(12.9.1875 — 21.9.1944)

Перший раз я побачив О. Кошиця як диригента хору в Києві в січні 1918 року, коли він розучував пісенний репертуар, з яким мав виїхати у світову подорож на чолі Української Республіканської Капелі. Проби хору відбувалися у великій залі, не пам'ятаю тепер, де саме. Я зайшов у залю й сів так, щоб не звертати на себе уваги.

Саме тоді хор співав опрацьованого Леонтовичем „Дударика”. Співав, як мені здавалося, дуже гарно. Аж нараз О. Кошиць спинив спів у середині пісні й звернувся до хористів:

— Чи ви розумієте, про що співаєте? Я не чую душі у вашому співі. Мені здається, що ви зовсім байдужі до дударика, про якого співаєте. Прошу пам'ятати й відчувати, що ви співаєте про українську пісню. Вороги її знівечили і обдерли. І ось тепер ми хочемо, щоб вона відродилася, щоб знову полилася широкою рікою в душу свого народу. Отож прошу відчувати українську пісню й передавати її так, щоб і слухач відчув її трагедію. Починайте!

Хористи відкашлялись і немов би завмерли, очікуючи помаху руки диригента. І полилися живі, урочисто-сумні звуки. Відразу відчулося, що хор співає, вкладаючи всю свою душу в слова й звуки пісні.

Я сидів, як заворожений. В пам'яті залишилася ще, як мені здавалося, жартівлива пісня „Задумала вража баба та й забагатіти”. О. Кошиць кілька разів повторював цю пісню, щоб видобути з неї бажаний ефект. Нарешті звернувся до басів та октав:

„Отці (октавами було кілька протодияконів), мусите зрозуміти, що ми співаємо про трагедію бідної вдови. Вона з надією чекала, коли квочка виведе курчата, єдине її багатство. Аж тут налетіла буря, яка загрожувала знищити всі її надії і лишити її у біді. Тому прошу слова: „став дощ

накрапати”, особливо „накрапати”, співати так, щоб у слухачів мороз пішов поза шкірою.

І знову полилися жартівливі слова пісні, але коли хор дійшов до слів „став дощ накрапати”, то октави й бази так грянули „накрапати”, що здавалося вікна в залі повилітають, і мені дійсно мороз пішов поза шкірою. Я відчув страхиття бурі, а разом з тим і переляк старої баби.

Вільше я не бачив у Києві капелі Кошиця, бо я виїхав незабаром у складі нашого посольства до Царгороду, як військовий атташе. Державна Республіканська Капеля також виїхала з Києва, розпочавши свій тріумфальний об'їзд європейських та американських країн.

Дозволю собі подати тут деякі виписки з книжки „Українська пісня за кордоном”, які дають можливість зрозуміти той тріумф, з яким подорожував славний хор Олександра Антоновича Кошиця.

Австрійська газета „Нойс Фрас Прессе” в липні 1919 року писала:

„Мова і музика українців змушує шукати споріднення з великоросійством. Одначе, це — дуже вороже споріднення, яке не бажає собі взаємної приналежності, ані спільности. Тупому смуткові великоросів протиставить українське мистецтво веселість, оптимізм, повний свободолюбности і мрійливости . . .”

„Нойс Моргенблят” у липні того ж року писав:

„Україна, яку сотками років гнобила московська тиранія, знайшла в музиці і в любові до музики ідеал свого визволення. Таке враження ми винесли з тих пісень, які почули від українського хору . . . Великої похвали заслуговує диригент О. Кошиць, який є великим мистцем, що має незвичайне почуття тону і вміє відчувати народну душу. Хор має тільки ясні, соняшні сторони. Співаки — це все представники прездорової нації. Ритмічну енергію передають вони з незвичайною правильністю і чистотою, а в чудесному піяніссімо дають таку тонкість, яку передати можуть тільки артисти-співаки, що мають добру школу . . .”

„Базлер Анцайгер” з 14 жовтня 1919 р.:

„Нема на світі нікого іншого, хто б у такій високій мірі, як Кошиць, володів мистецтвом трактувати хор як музичний інструмент або оркестру, з котрої він, з безмежним артизмом,

уміє видобувати всі звукові промені. Його школа хорového співу є звуковим шедевром музичного мистецтва; тут голоси припасовані один до одного, як барви шляжетного, гармонійно скомпозованого твору мозаїки . . .”

Часопис „Дер Бруно” з 17 жовтня:

„Мистецький чар колядок, щедрівок і веснянок, що їх співає український хор, полягає не тільки в тих контрастах, на яких вони збудовані. Ми чуємо теж м’які мелодії, не раз уривані диким вибухом бурхливого, нічим не спутаного темпераменту, який у гуцульській пісні гримить мов стихійна сила. То знову маємо чарівний притягаючий народний гумор. Як доказ пригадаємо пісню „На вулиці скрипка грає”, яку на бажанні публіки хор мусів повторити . . .”

„Таґес Анцайґер” (Цюріх) з 23 жовтня:

„Умілість, з якою цей високовизначний диригент, п. Кошиць, тримає свій хор в руках на зразок майстерно трактованого, його найменшому рухові підлеглого пишного інструмента, — недосяжна. Щоб дійти до такої точности та певности, треба було провести величезну підготовчу роботу, — інакше мусіли б ми повірити в чудо. Однолито виступає голосова гама від підземелля басів геть до найвищих сопрано. Бездоганною є також чистота інтонації, знаменита ритміка, гарно степенювана динаміка . . .”

Французький часопис „Кореспонданс Гавас” з 7-го листопада 1919 р.:

„Під проводом пана Кошиця, який всевладно панує над своїм хором і знає, як з тих восьмидесяти виконавців, чоловіків та жінок, здобути те, чого йому бажається, була виконана чудова програма народних пісень, більшість яких малюють природу та сцени з народного життя . . . Пан Кошиць, який диригує своїми артистами так, наче справжньою голосовою оркестрою, уміє видобути з неї несподівані чудеса живої музики, грізні, ніжні та леліючі або містичні . . .”

Інший французький часопис „Кабльограм” з 30 березня 1921 року:

„. . . І щоб дійти до найкращого наслідку, нехай проф. Де Ранс піде з членами свого Хорового Товариства послухати чудовий український хор, що викликає фурор в театрі Шан Елізе. Там вони зрозуміють досконалість, до якої мо-

жуть дійти хоральні маси, коли керує такий диригент, як Кошиць . . .”

„Ле Фігаро” в числі 334-ім:

„Диригент цього хору, О. Кошиць, керує ним ледве помітними рухами рук, пальців і очей. Коли його руки грізно підносяться вгору, то це для того, щоб підкреслити спеціальний ефект. Нюанси, що чергуються між „піано” і надзвичайним „рінфорцандо”, вражають своєю безмежною різноманітністю”.

Часопис „Ле Рон”:

„Кошиць, диригент хору, видобуває з 80 виконавців надзвичайні нюанси, чуєш по черзі ніжні звуки струнного квартету, величні звуки органів, шелестіння лісу або відляски луни в горах . . .”

Англійська газета „Ліверпул Дейлі Пост енд Меркурі” з 9 лютого 1920 року:

„. . . Вони розвинули техніку до неперевершеного ступня. А одночасно вони zostались вірними традиціям справжнього хорального співу, не люблять екстравагантности та зайвої ефектовности. Вони розв’язують такі проблеми хорового співу, які змусили б звичайного хормайстра роззявити рота . . .”

„Вестмінстер Газета” з 4 лютого 1920 року:

„Ці вісімдесят співаків стали в руках їх тренувальника і диригента Ол. Кошиця одним колосальним інструментом, не вагнерівською „монстр-гітарою”, але інструментом величезних можливостей, на якому він грає рукою майстра, не вживаючи батога”.

Американський тижневик „Ді Нейшен” з 1 листопада 1922 р. пише про виступ капелі в Нью Йорку: „Тут була найшляхетніша і морально найсуворіша річ на світі — перфекція”.

Такого роду голосів західноєвропейської і американської музичної критики зібрано в книжці „Українська пісня за кордоном” понад п’ятсот. І всі вони є впрост гльорифікацією пісні українського народу, а зокрема О. Кошиця, геніяльного, світової слави диригента.

Олександр Антонович з гумором розповідав:

„Під час нашого першого виступу в Парижі, в перерві влетів за лаштунки найбільший французький музичний кри-

тик (я забув його прізвище) і накинувся на мене з словами: — Ви — шарлатан! Ви кажете, що у вас в хорі немає ніяких музичних інструментів! — Так, немає, — відповів я. — А хіба можлива така людська октава, яка звучить у вашім хорі?! — У відповідь на це я покликав Курочкіна і попросив його проспівати гаму, йдучи до найнижчих тонів. Курочкін проспівав, і французький критик повірив аж тоді, коли заглянув йому в рот. Потім у пресі він написав чи не найкращу рецензію на виступ капелі. Треба зазначити, що Курочкін був ростом ледве п'ять стіп. Отже, невелика особа”.

**

Мені довелося знову почути хор О. Кошиця в Нью Йорку, де він дав кілька концертів у 1923-24 роках. Авдиторія, що складалася з представників різних народностей, з ентузіазмом вітала кожну виконану ним точку. Такого тріумфу української пісні вже більше не довелося мені бачити.

Про те, як О. Кошиць умів розпізнавати здібності співаків, їх уміння інтерпретувати матеріал, може свідчити такий приклад, що його подає письменник Терень Масенко в своїх нарисах „Під небом Гуцульщини” (Київ, 1961, стор. 142):

„Колись у Парижі він (Михайло Береза — В. К.) жив, нізвідки не одержуючи стипендії. Молодий малляр між заняттями в Академії Мистецтв наймався мити велегенські вітрили паризьких ресторанів. Одного разу він стояв на драбині високо під стелею, шарував ганчір'ям товсте, як прозора броня, широке скло вітрини. І, думкою злетівши далеко-далеко під високе та голубе небо гуцульських гір, у порожній залі чужого ресторану несподівано заспівав:

Дивлюсь я на небо
Та й думку гадаю,
Чому я не сокіл,
Чому не літаю ...

Якийсь товстий панок прочиняє двері із сусідньої залі, на мить обертається, кличе звідкись свого приятеля:

— Петре, Петре! Ходи но сюди. Та послухай лишень, як отой хлопець під стелею співає! — Потім панок підходить до драбини, звертається до співака-чорнороба: — Полтавче,

злазь! Ану, злазь, земляче! Ти звідки забрався у цей всесвітній вертеп!? Із Полтави, еге ж із Полтави?

— Та ні, пане, я родом із Західньої України, — відповідає збентежений Михайло Береза. Незнайомого панка він, глянувши згори, прийняв за француза.

— Ну, це ти облиш, не вигадуй, яка там Західня Україна! — сердиться допитливий співрозмовник. — Мене не обдуриш: такі голоси бувають у людей ще тільки на нашій Полтавщині!

Несподіваний земляк так і не повірив маляреві. Він запросив юнака прийти на пробу голосу до театру. Приобіцяв Михайлові місце в капелі, пророкував велику будучину співака. Залишив адресу.

Коли панок пішов, маляр поглянув на картку. Там стояло прізвище славетного диригента української капелі . . . То був Кошиць”.

Між іншим, О. Кошиць говорив, що найліпше співав українських пісень Микола Садовський. Він, хоч і не мав доброго голосу, але інтерпретація пісень у нього була така, що О. Кошиць казав: „Розучуючи нову пісню, я все старався уявити, як співав би її Микола Карпович”.

**

Деякі особи в Нью Йорку задумали створити українське фільмове підприємство. Передусім така думка виникла у Василя Авраменка, а що у нас звичайно, коли хтось розпочинає якусь справу, чи то культурну, чи політичну, негайно знаходяться конкуренти, такою конкурентною групою стали деякі українські дрібні підприємці. Ще раніше у мене виникла ідея написати сценарій, в якому основне місце було б приділене співам хору під орудою О. Кошиця.

В короткому часі я з Андрієм Кістем (тепер український священник) написали сценарій на п'єсу „Ой не ходи, Грицю”, поставивши в його основу колядки. Ми кілька разів навістили О. Кошиця, щоб переконати його взяти на себе мистецький та музичний провід.

О. Кошиць уважав, що ідея поставити фільм „Ой не ходи, Грицю” добра, але вагався взяти в цій справі участь, бо його хористи тоді вже розсипалися по різних американських теат-

рах, а створити хор з нових співаків у той час було надзвичайно тяжко. Нарешті погодився, і на режисера запрошено визначного артиста Московського Художнього Театру Булгакова. На жаль, виявилось, що цей вибір був невдалим, бо Булгаков не знав і не розумів українського фолклору, особливо різдвяних звичаїв, і не міг перейнятися містерією українського Свят-Вечора. До того ж бізнесмен, який найбільше вклав грошей у цю справу, весь час втручався у добір артистів, внаслідок чого склад їх вийшов невдалим і сорокатим. Олександр Антонович та його дружина доклали надлюдських зусиль, щоб до певної міри врятувати справу.

У мене вже при перечьтуванні сценарію виникли з Булгаковим суперечки, і я цілковито усунувся від участі в постанові фільму. Навіть не допоміг нічого мій протест, щоб популярної назви „Ой не ходи, Грицю” не міняли на назву „Маруся”.

Олександр Антонович також не раз готовий був відмовитися від співпраці з Булгаковим, але свідомість того, що це означало б провал цілої справи, примушувала його тягнути до кінця. Він сподівався, що все ж українські колядки в його інтерпретації будуть увіковічені.

Я часто приходив на пробу хору, спостерігаючи всі деталі праці О. Кошиця. Свої враження я описав у „Свободі” в рубриці „Голоси читачів” під заголовком „У майстерні чарівника української пісні”, підписавшись псевдонімом „І. Бондар”.

У своїй лекції в Колумбійському університеті О. Кошиць говорив:

При огляді української музики приходиться говорити перш за все про народну музичну творчість, зокрема про народну пісню, яка має в собі всі національні первні й стала ґрунтом для організованого музикального українського мистецтва, як світського, так і церковного.

Музикальна творчість нашого народу огорнула пісню не тільки життя окремої одиниці з коліски до домовини, а й життя всієї нації в усіх її проявах і змінах від передісторичних часів аж до наших днів. У так званих „обрядових піснях” народна пам'ять донесла до нас з далеких сутінків нашого існування уламки поганського світогляду й ритуа-

ду наших предків, а з початків нашої історії — відблиски пишної княжої доби; в піснях історичних чуємо відгомін бур та катаклізмів нашої трагічної історії; в козацьких думах — невідьничі плачі та громи й фанфари козацької слави; пісні весільні — це співана історія шлюбу, починаючи з часів матріярхату; чумацькі пісні дихають на нас вітром безкраїх українських степів; релігійні псалми і канти хвилюють нас щирістю і наївною простотою християнської віри й моралі; в побутових піснях знаходимо найдокладніші картини життя у всіх його проявах, завітчані любовними поемами, повними чару і глибокого почуття, — а іскри веселости, гумору й сатири пісень жартівливих випромінюють принадне світло життєздатности й здоров'я народу лагідної вдачі, чутливого, але сильного й мужнього.

Я ніколи не сподівався, що на далекій чужині матиму наसолоду заглянути в творчу лябораторію „великого чарівника” і неперевершеного знавця українських пісень Олександра Антоновича Кошиця.

Де кілька разів я був присутній при тому, як він учив співати, готуючись українськими піснями звеличити свято Вашингтона. Бачив, як починав творити з безформної маси чудовий хор, який має представити слухачам живий образ безсмертної української пісні. З запертим віддихом слідкував, як геніяльний диригент починав з „азбуки”: вивчення слів пісні і виразної їх вимови. Потім він переходив до втілення в почуття хористів ритму пісні.

Ці його перші кроки були прості, ще не окреслені ясно, як не окреслений у деталях спочатку твір мистця. Голоси хористів звучать ще розрізнено, іноді відчувається дисгармонія й ніби нелад.

Чим далі, тим виразніше вимальовуються обриси твору, обриси чарівної своєю красою пісні. З кожним тактом, з кожним рухом руки диригента спів удосконалюється. Нарешті він передає хористам ідею, почуття, яке хоче вкласти в пісню, — короткими, але ядерними словами і мімікою розкриває зміст, який у пісні часто захований за безбарвними і, здавалося б, недоречними словами.

І стається чудо! Співаки співають, але в пісні вже є душа, яку вклав у неї майстер. Коли хор гримить „Славен

еси!”, то дійсно чуєш, що славить він Творця всесвіту, Великого й Єдиного Бога. А в пісні „Ой, чумаче, чумаче”, великий майстер, здається, лише одним, ледве помітним помахом руки розкриває і красу українських степів, і безжурність, а разом з тим дійсно „собаче життя” чумаків.

Сам О. Кошиць у цей час немов перероджується і стає частиною пісні, стає її животворною душею, а хористи перетворюються на досконалі музичні інструменти, на яких грає чарівник-музикант, підкоряючи своїй волі кожний звук від найменшого нюансу до громоподібної октави, і, коли затихають звуки тієї чудової пісні, ніби прокидаєшся з солодкого, чарівного сну.

Я дякував долі, що в нашому сірому, буденному житті „зійшла зоря зі Сходу”. Що отут, в Америці, відживає національна пісня. І розумів, чому чужинці цілували руку Кошиця. Вони бо цічували руку не лише великого майстра, але й руку того народу, що створив чудесну пісню.

Більшість пісень, що їх співав хор Кошиця, аранжував він сам. Не буду говорити про Кошиця як про композитора, бо не маю для цього відповідних даних. Але досить послухати молитву „Отче Наш”, до якої музику він написав, щоб переконатися, що великому майстрові відкрилися невідомі для звичайних людей таємниці душі. Слухаючи „Отче Наш” Кошиця, дійсно чуєш Отця Небесного, котрий усе сотворив і котрий дбає за все.

**

Мої зустрічі з О. Кошицем в Америці почалися 23 квітня 1924 року, коли я відвідав його в його помешканні. Після того я записав у щоденнику:

„Сьогодні був у Кошиця. Він робить враження перетомленого й дуже знервованого. Він розповідав мені про свою подорож з хором. Багато цікавих і незабутніх моментів він пережив. Наприклад, після того, як хор у присутності 36.000 осіб закінчив співати на арені, де відбуваються бої биків, підійшов до Кошиця президент Мехіко, Обрегон і, стискаючи своєю лівою рукою його руку, бо правою не мав, сказав: „Прошу вірити, що я перший раз пошкодував тепер, що не маю другої руки, щоб вам апльодувати”. Або в Буенос Ай-

ресі під час співу з колосальної театральної залі несеться гістеричний вигук: „Ви божественні, ви безсмертні...”

В приватному житті Олександр Антонович був незвичайно цікавою людиною. Вражало його глибоке знання української культури, особливо фолклору та історії музики й театру. Його вміння образно і з гумором розповідати робило розмову з ним захоплюючою.

Олександр Антонович багато говорив про народні хори на Україні. Між ними він найвище ставив хор Демуцького.

Одного разу я запитав Кошиця:

— Чому деякі хористи кажуть, що ви неохоче виконувате український національний гімн?

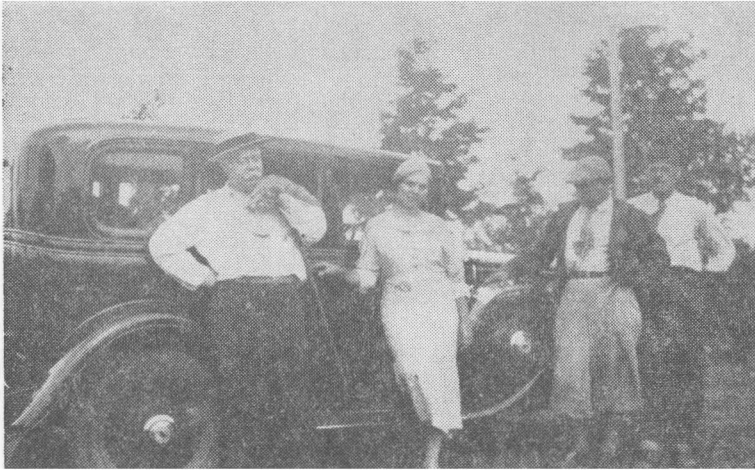
На це він відповів:

— Основна причина в тому, що слова цього гімну невідповідні. „Ще не вмерла Україна”. Хіба вона вмирає? Ці слова написав Чужбинський як протест проти твердження ворогів української самостійності взагалі, а особливо проти валуївського „нет, не было і не будет”. Отже „Ще не вмерла” мало полемічне значення. Далі — музика плаксива і не пориває до чину, як пориває „Марсельєза”. Український народ заслуговує на те, щоб його гімн прославляв його минувшину, стверджував могутність та красу рідної країни-держави. Я вірю, що Україна матиме свій національний гімн, достойний її величі. До того ж ніяким державним актом гімн „Ще не вмерла Україна” не затверджений.

Я цілком з ним погодився, і мені боляче було, коли „воріженьки” часом закидали Олександрові Антоновичу брак патріотизму якраз з тієї причини, що він не захоплювався гімном „Ще не вмерла Україна”.

Ще ближче пізнав я Кошиця в кінці двадцятих і на початку тридцятих років, коли приїздив він на мою ферму для відпочинку.

Моя ферма знаходилась в лісистих горах на висоті біля 1 000 метрів. З одного боку вона прилягала до дороги, а з двох боків межувала з іншими фермами. Було там мальовниче озеро, протилежний берег якого належав до стейтової резервації. Одне джерело било фонтаном, постачаючи для мові й для двох нижче положених ферм надзвичайно смачну воду. Олександр Антонович дуже любив дику природу, і вона викликала в нього поетичний настрій.

**На фермі: О. А. Кошиць, Катерина Кедровська, я, мій тесть
Ф. Шутак.**

Перебуваючи на фермі, ми кожного ранку, поспідавши, йшли на високий берег озера. Йти доводилося зо два кілометри по вузькій стежці між соснами. Шумів ліс, і Олександр Антонович уважно прислухався до того шуму. Ця, як він казав, „лісова музика” ніби заворожувала його, і він знаходив у ній первісні мелодії. Часами нашу стежку перебігала сарна, або, вийшовши нам назустріч, спинявся олень, здивовано дивився і — кидався в гущавину лісу.

Сидячи над озером, біля джерела, ми прислухалися до його тихого дзюрчання. Кошиць не раз казав мені, що природа творить досконалу музику, тільки треба відчутти й зрозуміти, яка вона мелодійна, а часом бравурна.

Коли б я міг записати всі розповіді Кошиця, то вийшла б велика і прецікава історія українського культурного, зокрема театрального, життя.

Отак просиджували ми над озером або блукали по лісі цілий день, полуднуючи шматком сала та житнім хлібом, що тоді здавалися для нас надзвичайно смачними. Вертатися до ферми треба було ще до заходу сонця, бо ввечері ліс ожи-

вав, і виходили на полювання дикі коти, що не раз кидалися з дерев на людей. Проте і вдень не можна було йти в гущавину без доброго кия.

Під час наших прогулянок над озером Олександр Антонович багато розповідав про театр Садовського та про окремих його артистів. Миколу Садовського, а також Заньковецьку, Кропивницького, Саксаганського, Тобілевича і Мар'яненка він уважав за великих артистів. Так само влучно і гостро характеризував він поета і театрального критика Миколу Вороного.

Між іншим у зв'язку з Вороним Олександр Антонович розповів такий цікавий випадок. Микола Вороний написав гостру критичну статтю на гру артиста Мар'яненка. Незабаром після того йшла якась п'єса, в якій Мар'яненко грав роллю досить таки негативного персонажа. Коли Мар'яненко появився на сцені, Вороний, побачивши його, засовався на стільці й прошепотів на вухо сусідові: „Та він же ж грає мене, бігме мене! От прохвост! Невже я такий?” З того часу М. Вороний став більше обережним у своїй критиці.

Розповідав О. Кошиць про те, як театр Садовського почав виставляти опери. Навіть приятелі українського театру зустріли були ту ідею з великим застереженням. Але після того, як кияни побачили на сцені того театру „Енеїду”, а далі „Різдвяну ніч”, „Утоплену”, сталося чудо: опера, в постанові М. Садовського під музичним проводом О. Кошиця, набула великого успіху.

Правда, це не були клясичні опери, в яких, як казав Олександр Антонович, на сцені ходять манекени, виставляючи праву ніжку вперед, випинаючи груди, одну ручку прикладаючи до животика, а другу підносячи догори і тягнучи останні звуки мелодії догори, поки очі вилізуть з лоба. В театрі Садовського на сцені ходили і співали звичайні люди, роблячи звичайні рухи, а проте вистави йшли на високому рівні музичних вимог і драматичного виконання. Здається, режисер Московського Художнього Театру Станіславський, наслідуючи оперові вистави Садовського, створив свою „музикальну драму”.

З сарказмом говорив Олександр Антонович про піяністів-віртуозів. Він казав, що отак собі сяде патлатий чоловік за піяніном і починає товкти пальцями по клявішах, наче

хоче розтрощити їх, а водночас мотає головою так, що здається вона ось-ось злетить з плечей. „Не люблю п'яніна, — говорив Кошиць, — бо гра на цьому інструменті викликає в мене неприсмний спогад. Коли я жив у Києві, то в сусідньому помешканні мав п'яніста, який щодня грав усе те саме, і кожного року гірше. Уявіть собі, до якої віртуозности він дійшов!”

Сидячи одного разу на концерті в Нью Йорку, де виступав непоганий український скрипаль, О. Кошиць звернувся до мене: „От віртуоз, так віртуоз, навіть за кобилкою грає, щоб добути зі скрипки неймовірні тони!”

**

20-го квітня 1933 року я отримав від Олександра Антоновича листа:

Вельмишановний пане Кедровський! Посилаю Вам матеріал для замітки в „Свободі” про видання моїх пісень на англійській мові.

Я думаю, не приходиться доказувати, що це є перший випадок в історії нашої музики, коли українська муза йде в друк на чужій мові та для чужого вжитку. Я тої думки, що цю тему треба буде розвивати ширше, бо гидко, навіть огидно дивитися, коли всі наввипередки кричать про якусь українську культуру, про нашу пісню — мистецьку зброю, а Гайворонський повинен зебрати копійки на видання своїх творів. Про себе я вже не кажу: я — наддніпрянець, і це вичерпує в даній разі все. Ще більше жаль і зло бере, коли бачиш, що чужинець цінить твою роботу відповідніше і достойніше, ніж свої, які потім тільки вмінуть цим величатись: диви, які ми! — і зовсім погано робиться від думки, що все, як було, так і є, так і буде, по слову Шевченка, що німець нам усе покаже, а до того й історію нам нашу розкаже...

То ж мені злається, що при цій нагоді було б своєчасно тиснути добру статтю на цю тему, а також про те, що наші скарби експлуатуються чужими людьми.

До того зараз передо мною лежить лист від київського видавця, Вам і всім відомого В. Ідзіковського. Він пише мені, що готовий назавше переступить свої права на українську музику, коли б знайшовся купець. А треба пам'ята-

**На фермі: На городі серед баклажанів.
В. Кедровський, О. А. Кошиць.**

ти, що в руках його усе, що видавалося на Великій Україні, починаючи з творів Лисенка. Я думаю, що це питання можна б підняти у „Свободі” та подати для обговорення читачів. А там може б, дійсно, знайшлась яка організація, що захотіла б стати власником національних музичних скарбів. Я думаю, що Ідзіковський не запросив би великих грошей, бо зараз зі всіх цих прав він не може мати жадного прибутку.

Він просить мене підняти це питання перед українським загалом, а там, мовляв, сама національна честь покаже, що нам робити (боюсь, що це говорить поляк, у якого почуття національної чести трохи... відмінне від нашого).

У всякім разі, чи не використали б Ви цього питання у Вашій статті з приводу видання моїх пісень — це було б до речі, а також можна було б почути дещо від читачів на тему про національну честь.

Жінка їздила дивитись помешкання до Каштанюків. На жаль, воно нам не підходить, та й комунікація досить трудна і досить коштовна для моєї кишені, яка продерлася від „національного гроша”. Літо підходить, а я стою на роздоріжжі і не знаю, в який бік повернутись: куди не

кинь, то або смітник, або дорожнеча, що пропадає охота
жити . . .

Пам'ятаю перший приїзд О. Кошиця на мою ферму. Вийшовши з автомобіля, я, дружина й тесть подалися до будинку, щоб провітрити його. Олександр Антонович лишився надворі „полюбуватися природою”. Коли по деякій часі я вийшов з дому, то не знайшов його перед хатою. Спочатку я подумав, що він подався до лісу, куди ходити одинцем, не озброївшись кистем, як я вже згадував, було небезпечно. Перейшовши за стайню, я побачив там О. Кошиця, що сидів на купі гною і плакав. Я підійшов до нього.

— Що з вами, Олександр Антоновичу?

— Нічого! Мені серце стиснулось. Це ж пахощі нашої села, затишок полтавського хутора!

Олександр Антонович був незвичайно сантиментальною особою.

Не сподівався я, що доведеться мені писати некролог про Олександра Антоновича Кошиця, коли він помер 21-го вересня 1944 року. Під сильним враженням його смерті я написав тоді до „Українського Голосу” у Вінніпегу його коротку біографію під назвою „На смерть генія української пісні”.

**

Духовий зв'язок Олександра Антоновича Кошиця з Шевченківською добою мав своєрідний реальний ґрунт. Його прадід був парохом у селі Кирилівці, де народився й прожив дитячі роки Тарас Шевченко. Вже по скіншенні Академії Мистецтв Шевченко кілька разів навідувався до свого рідного села, де залюбився в доньчі о. Кошиця, Феодосії, і навіть сватався до неї, але батьки не хотіли віддати попівну за свого колишнього „попихача”.

Відвідуючи хату о. Кошиця, Тарас Шевченко зустрічався там з дідом Олександра Антоновича. Сучасники записали, що там, у хаті пароха, Т. Шевченко провадив розмови про старовину. До тих розмов прислухався й дід О. А. Кошиця, що тоді був ще студентом теології. Безперечно, така динамічна особа, якою був Тарас Шевченко, справила глибоке враження на діда Олександра Антоновича.

Разом із зростом культу Шевченка серед українського народу зростав і пієтизм до нього у діда майбутнього геніяль-

ного диригента. Перекази діда про Т. Шевченка, а потім оповідання батька мали великий вплив на душу юнака Олександра Антоновича. Може несвідомо для нього самого на всій його діяльності відбилася „печатя Шевченкового духа”. І як Тарас Шевченко прибрав просту народну мову в блискучі шати, що захоплювали сучасників поета, так само О. Кошиць прибрав у розкішні шати українську народну пісню.

Революцію 1917 року Олександр Антонович прийняв цілою своєю душею, і творчість його пірвалася вгору, щоб згодом досягти вершка свого розвою. Та гвалтовний напад Москви на молоду українську державу, розгром української культури й науки, кривавий терор — все це лягло тяжким каменем на душу мистця.

В тяжкому напруженні сил, відірваний від рідного ґрунту, Олександр Антонович працював до останнього дня над українською народною піснею. Хворіючи на серце, він все ж, мабуть, відчував, що припало йому завершити прекрасну, поетичну, героїчну добу відродження українського народу. Він відчував, що він — останній могікан тієї доби, в якій дорогоцінними перлами виблискують імена Шевченка, Франка, Драгоманова, Костомарова, Куліша, Коцюбинського, Лисенка, Садовського, Заньковецької, Антоновича, Грушевського...

**

Останній раз я бачив Кошиця в Нью Йорку, в публічній бібліотеці, десь наприкінці травня 1944 року. Сидів він біля стола, обложений книжками, і робив виписки, мабуть, для історії української пісні. Привітались. Він пошепки заговорив, що хотів би якось дістатися до моєї бібліотеки, де напевно є потрібний йому матеріал. Я відповів, що буду радий, коли серед моїх книжок він знайде матеріал, який зможе використати.

Він сказав, що відвідає мене, коли повернеться з Вінніпегу. Про поїздки до Канади Олександр Антонович говорив із захопленням. Він справедливо вважав, що праця в тій країні серед українців і для української національної культури дасть великі плоди і створить дль нього реальний ґрунт. Я піддержав цю його думку.

Поїхав Олександр Антонович і — не вернувся вже до З'єднаних Держав... Навіки склав свої змучені руки. Але праця його житиме вічно серед українського народу.

Схиляючи низько голову перед пам'яттю Олександра Антоновича Кошиця, не можу не пригадати тут його дружини, його дбайливої опікунки, що була водночас для нього люблячою матір'ю і ангелом хоронителем. Всю свою душу віддала вона на те, щоб зберегти якнайдовше здоров'я Олександра Антоновича, свідомо того, що опікується не лише своїм мужем, але й дорогим скарбом, який залишився для українського народу від його славетної доби відродження.

КАПІТАН ЛЕВ МАЦІЄВИЧ

(13. I. 1877 — 7. X. 1940)

Тепер, коли так багато говорять і пишуть про значення авіації, у мене перед очима часто встає постать найкращого свого часу в Росії летуна-авіатора, Лева Мацієвича, а в пам'яті пробуджується спогад про зустріч з ним, коли переїздом з Петербургу до Севастополя загостив він до Херсону, де перебував кілька днів у домі голови Старої Української Громади, Андрія Михайловича Грабенка (Конощенка).

Одного дня в 1908 році син Грабенка, Олександр, запросив до себе кількох нас, молодших своїх товаришів, щоб познайомити з дуже цікавою особою.

Грабенки хотіли нас, молодих хлопців, познайомити з цим українцем, який говорив: „Коли хочеш прислужитися рідному народові, то повинен набути найширшу освіту і стати до праці там, де зможеш набрати найбільшого досвіду”.

До хати Грабенка приходили на зустріч з Мацієвичем письменник Микола Чернявський, Дніпрова Чайка з своїм чоловіком Феофаном Василевським, Степан Лоначевський та деякі інші члени Старої Громади і він гаряче доказував їм, що національне визволення українського народу повинно йти впарі з соціальним. Він уважав, що в незалежній українській державі права працюючого люду повинні бути широко забезпеченими, бо інакше може вийти так, що в тій самій державі маси лишаться поневоленими соціально, змінюючи лише чужого, московського пана на свого, українського. А для зміни пана не варто будувати власну державу.

Такі думки висловлював Лев Мацієвич. Старі громадяни злегка опонували йому, признаючи потребу широких реформ, але не конче радикальних.

Спокійним, але рішучим голосом Мацієвич доказував, що визволення народу з політичної тиранії мало що значить, коли не буде також визволення з економічної тиранії.

Властиво ота економічна тиранія створила й підтримувала політичну тиранію. Навіть коли б вдалося повалити поліційну тиранію в Росії, то економічна тиранія вжила б усіх засобів, щоб і нову республіканську владу поставити собі на службу.

Капітал завжди має тенденцію скупчуватися, концентруватися чи то в окремих руках, чи в певних організаціях, — казав Мацієвич. — Централізуючись в Росії, капітал завжди матиме своїм осередком Петербург чи Москву, але ніколи Київ, Одесу, Харків чи який інший центр на Україні. Отже Україна, залишаючись складовою частиною Росії, завжди буде використовуватися центром, Московщиною, як колоніяльна окраїна. Тому, на думку Лева Мацієвича, не могло бути економічного розкряпачення українських широких мас, коли Україна залишиться складовою частиною Росії, хоч би й з національною автономією, про яку були тоді розмови в українофільських колах.

Навіть кооперативний рух творив тоді свої центри поза Україною. Так звана всеросійська кооперація старалася всіма силами перешкоджати поширенню української національної кооперації, хоч у кооперативному русі брала участь найбільш ліберальна російська інтелігенція.

Отже, лише самостійна держава, — твердив Мацієвич, — може забезпечити українському народові економічне визволення й урятувати його від хижачького визиску.

Слова петербурзького гостя справляли глибоке враження на нас, молодих, хоч він з нами на політичні чи соціальні теми не говорив. З нами він говорив про потребу широкої освіти, набуття реального знання, а потім праці у громадській, науковій, соціальній чи адміністративній ділянці. Сам він захоплювався тоді авіацією, якій провіщав велику майбутність.

Більшість його слухачів уважали ті розмови про авіацію фантастичними, бо аеропляни були ще тоді „мотуззяними”.

Правда, деякі вдалі експерименти робив з ними зросійщений українець Ігор Сікорський та ще один інженер, на жаль, його прізвища я не пригадую, хоч про ті експерименти писали в пресі насмішкувато, як про спроби збудувати „літаючі вози”.

Лев Мацієвич не кидав слів на вітер, і коли чимсь захоплювався, то з головою поринав у справу, щоб перевести її в життя. Це привело його до того, що він, закінчивши військово-морську академію, став військовим інженером, а разом з тим пілотом.

Російський уряд, беручи на увагу визначні здібності Лева Мацієвича, вислав його на чолі 6 офіцерів у Францію. Там він пройшов курс авіації у відомих авіаторів — Генрі Фармана і Соммері. Повернувшись до Росії, він опрацював проєкт нового літального апарата, пристосованого до морських потреб. Лев Мацієвич мав стати на чолі першої російської школи військової авіації, але передчасна смерть 24-го вересня 1910 року перервала його блискучу кар'єру.

**

Обертаясь Мацієвич у найвищих російських колах. На його здібності звернули увагу ще в академії і, як студента, посилали в наукові подорожі за кордон. Однак, блискуча кар'єра, яка розкривалася перед Мацієвичем, не змінила його ставлення до справи визволення українського народу. Під час одної з своїх закордонних подорожей у 1905 році він таємно репрезентував Револьюційну Українську Партію (РУП) на з'їзді чеських соціал-демократів, а також брав участь, як український представник, на з'їзді організацій поневолених народів Росії.

Роблячи це, Мацієвич свідомо ризикував не лише своєю кар'єрою: якби дізналася про це російська влада, то запроторила б його десь на Сибір з позбавленням усіх громадянських прав. Та Лев Мацієвич цього не боявся, бо знав, що визволення народу з московського ярма вимагає жертв. Відбуваючи військову службу в Севастополі, Мацієвич дістав був відпустку для поїздки додому, але замість того опинився в Полтаві на відкритті пам'ятника Котляревському. Там він брав активну участь у численному нелегальному зібранні, яке урядила місцева організація РУП. Мацієвич був

одним з небагатьох, що надали величезного національно-освідомлюючого значення тому святові.

Говорячи з нами, Лев Мацієвич, як я вже згадував, часто звертав на тему авіації, яка в той час була його „ідеєю фікс”. Він малював такі перспективи для неї, що переходили межі всього того, що ми, тоді юнаки, вичитали в повістях Жюльє Верна. Одного наймолодшого з нас, Петра Сіренка, ці розмови захопили так, що він пішов до авіаційної школи і став одним з найкращих військових пілотів у цілій одеській військовій окрузі.

Загинув Сіренко в такому саме випадку, як і Мацієвич, коли в повітрі, під час експериментального лету, відломилися крила його літака. Загинув він у Херсоні в 1916 році, а той, хто запалив його ідеєю здобути небесні простори, загинув у Петербурзі 7 жовтня 1910 року. Літак Мацієвича розломився в повітрі на святі авіації, коли він робив так звану „мертву петлю”.

Лев Мацієвич, а також другий пілот, Нестерів, були першими в світі летунами, які почали робити „мертві петлі” і тим самим повели вперед справу авіації. Свого часу вся столична російська преса була переповнена описами „чудес”, які виробляв Мацієвич зі своїми літаками.

Авіаційний ентузіазм Мацієвича захопив навіть тодішнього прем’єр-міністра Росії А. Столипіна, який рішив спробувати політати над Петербургом. Саме тоді лютував політичний терор, символом якого була „стопинська краватка” — так називали тоді петлі на шибеницях, на яких вішали політичних переступців.

Ті, що ближче знали Мацієвича, казали, що він рішив був узяти прем’єр-міністра на найбільшу височінь, яку зміг би досягнути, а потім пустити аероплян стрімголов на землю, щоб, загинувши самому, вбити царського сатрапа й ката українського народу. Столипін уже був готовий сісти в літак, коли його очі зустрілися з очима пілота Мацієвича. Столипін інтуїтивно відчув небезпеку і в останню хвилину відмовився летіти.

Незабаром після того Мацієвич загинув.

В похороні Лева Мацієвича брало участь кілька тисяч народу, зокрема весь поступовий Петербург та багато офіційних осіб. Вінкам на його могилі не було числа, але над

усіма ними лежав вінок, перевитий жовто-блакитною та червоною стяжками. Його поклав на могилу представник Української Соціал-Демократичної Партії, Симон Петлюра, що приїхав на похорон з Москви. Цей вінок надзвичайно здивував жандармів, бо вони аж тоді дізналися, яким „крамольником” був усіми улюблений летун Левко Мацієвич.

У зв'язку з загибеллю Мацієвича поширилися чутки про злочинний саботаж, бо, казали, що деякі дроти в літаку, які підтримували його крила, були підрізані. Навіть хтось пустив здогад, що саботаж спричинив один з близьких „приятелів” Мацієвича, український соціал-демократ.

Якщо справді був саботаж, то можна скоріше припускати, що вчинила його „охранка” (таємна поліція), яка вбила також Столипіна, коли став він занадто могутньою особою в Росії.

Можливо також, що „охранка”, довідавшись про національні та політичні переконання й діяльність Лева Мацієвича, вирішила ту діяльність припинити. Але в який спосіб? Арештувати, засудити до в'язниці чи вислати на Сибір цього національного героя, ославленого „російського патріота” й людину, що перебувала в найвищих військово-морських колах, — було б занадто великим скандалом. Тому „трагічна смерть” була найліпшою розв'язкою, щоб назавжди позбавитися небезпечного українського „сепаратиста”.

Можливо, колись архіви „охранки” відкриють нам більше відомостей про смерть Лева Мацієвича. Для нас важливе те, що в його особі Україна втратила велику людину, яка в часи революції 1917 - 21 років, в часи будови української держави могла б стати широкого мірила провідником.

Російський уряд своїм коштом влаштував урочистий похорон Левові Мацієвичеві, як „національному героєві”. Навіть великий князь Олександр Михайлович Романов прислав від себе вінок на його могилу. Вся російська преса від лівої до чорносотенної писала про нього, як про великого русского патріота, що „життя своє віддав для Росії”. Над могилою виступали з промовами царедворці, представники війська, флоти, а також представники російського громадянства.

Не пролунало над труною Лева Мацієвича ні одного рідного слова, для розкріпачення якого він усе своє життя працював. Лише мовчазний вінок з жовто-блакитною та черво-

ною стрічками, з коротким віршем говорив про те, ким у дійсності був Мацієвич, чим боліла й горіла його душа. А вірш цей звучав так:

І скільки вас в борні розбилось об граніти,
І скільки вас сконало серед мук,
Але і смерть була безсила вас спинити
І вбить ваш вільний дух.

Тодішня слабенька українська преса в Росії на чолі з газетою „Рада” дещо писала про Мацієвича, як про українського патріота й революціонера, але широкі українські народні маси не довідалися про це.

Десь через рік після того в соціал-демократичному органі, що виходив у Львові, в „Нашому Голосі”, з’явилася коротка замітка, присвячена пам’яті Лева Мацієвича. В тій замітці розповідалося про те, що Мацієвич, будучи студентом Харківського технологічного інституту, став одним з основоположників РУП і одним з найвидатніших членів місцевої Вільної Громади, що була керівничим комітетом партії. Він ідейно належав до тої групи первісних членів РУП, які видали брошуру „Самостійна Україна” і які пізніше заклали свою окрему Партію Самостійників. Мацієвич залишився далі в РУП, де обстоював ідею самостійності України.

Пізніше, коли з членів РУП була зорганізована Українська Соціал-Демократична Партія, Мацієвич став активним членом її петербурзької групи.

До кінця свого життя Лев Мацієвич відіграв активну участь в легальному й нелегальному житті українців в Петербурзі, де мав величезний вплив серед українських студентів. Також через клуб „Українська Громада”, що існував у Петербурзі у часи першої та другої Державної Думи, Мацієвич впливав на послів тих Дум, як українців, так і українофільствующих. Правда, в останні роки свого життя, з огляду на посилення поліційного терору, Мацієвич став обережнішим, але зате більше матеріально допомагав українському національному рухові.

**

Лев Мацієвич був зразком українського інтелігента в Росії, який працював для визволення свого народу з московського ярма. Лишаючись назовні льояльними російській дер-

жаві й працюючи навіть в її урядових чи наукових установах, такі українські національно-свідомі інтелігенти приготували себе до практичної праці над будівництвом своєї власної держави, глибоко вірячи в те, що та держава постане. Без галасу і шуму, без гучних оплесків, без матеріальної винагороди, без гопаків, вишиваних сорочок і шараварів українська інтелігенція працювала в царській Росії над створенням культурної та економічної бази для самостійного українського життя.

З історії визвольного руху відомо, що в Росії у тих часах можна було подибати не одного українського революціонера на високому урядовому пості, які відіграли визначну роль у боротьбі з царатом. Тому й сталося так, що в часи революції немов би з-під землі появилися тисячі свідомих українських інтелігентів, що працювали в науці, в театрі, в адміністрації. Особливо багато таких людей було в земстві, в установах міського самоврядування та серед учительства. В українській армії і у флоті з'явилися особи високих рангів, які стали на службу своєму народові, між ними й такі, що працювали довгі роки над справою його визволення, як, наприклад, полковник О. Пількевич, генерал А. Остафіїв і ін.

Пригадаю тут лише декілька широковідомих імен: Дмитро Дорошенко, високий урядовець царської Росії і генерал-губернатор Буковини в часи її окупації російською армією; Олександр Лотоцький (Біловусенко), високий урядовець державної контролі; М. Стебницький (Смуток) теж з тієї контролі; проф. Туган-Барановський, світової слави вчений, а потім міністер фінансів України; проф. Ейхельман, славний на цілий світ професор міжнародного права, а потім товариш міністра закордонних справ України; генерал Юнаків, професор академії російського генерального штабу, а потім начальник штабу українських армій; ген. Дельвіг, найбільший знавець в Росії гарматної справи, а потім інспектор української артилерії; світової слави графік Ю. Нарбут; маляр Ілля Репін, який свого часу заявив офіційно Центральній Раді, що він — українець і хоче, щоб всі його твори були зібрані на Україні в його ріднім місті Чугуєві. . .

Цей реєстр можна було б продовжувати без кінця. Тут я подав одну тисячну тих імен, які в визволенні українського народу відіграли величезну роль в революції й по революції

1917 року, а деякі працювали над цією справою ще задовго до революції, як Д. Дорошенко, О. Лотоцький, М. Стебницький, М. Славінський, О. Саліковський, проф. Біднов, проф. І. Огієнко, історик Яворницький, адвокат Ілля Шраг, суддя С. Шелухін, інженер Павло Чижевський, д-р І. Луценко та тисячі інших ще до революції відомих свідомому українству національних діячів.

**

Большевицька московська сатрапія, продовжуючи традиції царської Росії, видає „Українську Радянську Енциклопедію”, в якій фальшує правду. Отже, пофальшувала вона й гасло про Левка Мацієвича, не згадавши ані словом про те, що був він визначним українським політичним діячем. У 8-му томі УРЕ, на стор. 564-й подано дослівно так:

„Мацієвич Лев Макарович (13.I.1877 - 7.X.1910) — вітчизняний корабельний інженер і льотчик. Народився в містечку Олександрівка Чигиринського повіту Київської губ. (тепер райцентр Кіровоградської області) в сім'ї службовця. Вчився в київській гімназії. В 1901 р. закінчив Харківський технологічний інститут. Працював у Севастопольському порту на будівництві броненосця „Іван Златоуст”. Після закінчення Михайлівської морської академії (1906) працював у Петербурзі в Морському технічному комітеті. В 1908 пройшов курс підводного плавання, а в 1910 — курси пілотів і став одним з перших російських льотчиків. Мацієвич розробив ряд проєктів підводних човнів, протимінних загороджень та ін. Працював над питанням теорії і практики авіації. В 1909 р. створив проєкт гідролітака. Загинув у 1910 р. під час польоту на всеросійському святі повітроплавання у Петербурзі”.

Оце все, що читач довідається про Мацієвича з „української” енциклопедії. Москва намагається робити з українців якусь дивовижну породу „вітчизняних” людей.

Микола Вороний у присвяченій пам'яті Мацієвича коротенькій статті в місячнику „Українська Хага” (1910 рік, стор. 626) писав:

Але ми, українці, в особі небіжчика втратили певного товариша, — свідомого національного співробітника, і тому його життя не можемо поминути мовчанкою. Людина широ- демократичних переконань, всім серцем прихильна до робіт-

ничої справи, Мацієвич був гарним організатором і фунда-
тором різних національних підприємств. Його такт, уміння
поводитися з людьми і визначний розум створили йому не-
похитний авторитет серед товаришів. Куди він не обертався,
скрізь знаходив прихильників і признання, і часами склад-
ні питання і різні особисті непорозуміння усувались набік
легко і непомітно завдяки лише його моральному впливу.
Вдача упертого, витривалого українця якось годилась в
ньому з вищою культурою європейця.

Але так звана „Українська Радянська Енциклопедія”
не знайшла місця для належної оцінки великого українсько-
го патріота-демократа.

ОСТАННІ ЗУСТРІЧІ З Є. Х. ЧИКАЛЕНКОМ

Євген Чикаленко жив у Рабенштайні, в Австрії. Дуже бідував, заробляючи собі на життя. Тяжко працювала і його слаба здоров'ям дружина, щоб хоч с'як-так прогодувати себе і чоловіка бараболею, щоб лише не померти з голоду.

Але, не зважаючи на холод, голод і хворобу, бо Чикаленко вже яких два десятки років хворів на шлунок, він завше був бадьорий, веселий і ніколи на нікого й на ніщо не нарікав. Був оптимістом і глибоко вірив, що все, що сталося тяжкого й неприємного, мусіло статися, як переходове на шляху до відродження українського народу. Духа його не зломила ані трагедія особиста, ані трагедія всього українського народу.

Я завжди, коли мене охоплювала зневіра, коли ставало на душі сумно, старався побачитися з Євгеном Харламповичем, щоб хоч трохи з ним поговорити й зачерпнути від нього його сильного й бадьорого духа. І після кожної з ним розмови знову підкріплювався на силах, переймався вірою в ліпше майбутнє і легше переживав усі прикромці невідрадного емігрантського життя.

„Добрі люди” розпустили чутку, що в Рабенштайні Вишиваний сформував уряд і що на чолі того уряду став Чикаленко. Не хотілося вірити, щоб „старий”, який навіть на Україні не пішов до кабінету уряду Скоропадського, став на чолі „уряду” без тих реальних можливостей, які мав уряд Скоропадського.

Але все ж такі чутки про прем'єрство Є. Чикаленка вперто ширилися. Я з ним не зустрічався вже довший час і не знав, чи є якась частина правди в тих чутках. Тому, одержавши відомості з Берліну, що в Рабенштайні дійсно постав якийсь національний комітет при Вишиваному, а до того комітету належить большевицький агент Бармаш, я рішив не-

гайно поїхати до Євгена Харламповича. Хоч згідно з тими берлінськими відомостями Є. Чикаленко в комітет не входив, а були там, крім Бармаша, Полетика, Бутенко та ще кілька третьорядних „діячів”, я все ж вважав за потрібне переговорити з Є. Чикаленком, щоб він умовив Вишиваного розв'язатися зі своїм комітетом.

Радо зустрів мене старий Чикаленко і з перших же слів сказав:

— Не вірте, Володимире Івановичу, що я маю якусь відношення до того „уряду”, хоч в засаді проти Вишиваного нічого не маю. Я не хочу брати участі в жадному уряді.

Далі у нас пішла розмова про ситуацію на Україні, про різні емігрантські справи. Є. Чикаленко умів давати всьому дуже влучні характеристики, не нападаючи ні на кого й не ганьблячи навіть тих, що розпускали про нього різні брехні з метою сплямити його ім'я. Найбільше, чого він допускався супроти своїх, часто безличних ворогів, це був його лагідний і благородний гумор.

Євген Харлампович відчитав декілька сторінок із свого щоденника, в якому записав своє ставлення до рабенштайнського національного комітету.

Вже пізньої ночі відпровадив мене „старий” на залізницю. На прощання я сказав, що мені здається, що вся акція Вишиваного є несерйозною. На це Чикаленко відповів:

— Та й я інакше не думаю. Шкода гарної, молодой людини, котру різні люди втягають в неповажні емігрантські комбінації. Я йому переповім нашу розмову, а вас прошу тримати при собі те, що я говорив вам.

Євген Чикаленко лежав у віденській лікарні. Йому зробили надзвичайно важку операцію шлунку. Біля його ліжка зійшлося нас одного разу троє: В. Липинський, В. Піснячевський, редактор „Волі”, і я. „Старий” лежав, не маючи змоги навіть ворухнутися, бо був увесь обложений гумовими рурками. Видно було, що він фізично мучився, але духом був, як звичайно, бадьорий. Тоді розповів він нам не одну пригоду з минулого.

Після того вив'язалася у нього дискусія з В. Липинським. Є. Чикаленко не згоджувався з Липинським в поглядах

на роллю та права поміщиків і народу на Україні. Дійшло до того, що Липинський назвав С. Чикаленка революціонером і соціалістом.

На це Є. Чикаленко, усміхаючись, сказав, що це для нього не новина, і розповів, як і раніше його робили „соціалістом” і „революціонером” за його народництво, а головне за матеріальну допомогу українському національному рухові. Свою відповідь Є. Чикаленко закінчив словами:

— Ліпше дати народові згори те, що йому належить, й до чого він доріс, ніж нарід сам почне брати. Думаю, що революціонерами є ті, що доводять нарід до революції, не розуміючи його вимог і не вміючи своєчасно відмовитися від своїх особистих інтересів у користь народу. Нарід завжди здобуде собі те, чого він хоче і до чого доріс.

Тут В. Піснячевський побачив щоденник, що його продовжував писати і в лікарні Чикаленко.

— А коли можна сподіватися опублікування вашого дуже цікавого щоденника? — запитав він.

— Частину, що охоплює події до війни й революції, думаю опублікувати, як закінчу оброблення, а події з часів революції нехай опублікують аж по моїй смерті, — відповів Чикаленко.

— Знаєте, Євгене Харламповичу, хоч я вас люблю, а все ж мені, як журналістові, дуже хочеться, щоб якнайскорше був опублікований ваш щоденник, — усміхаючись, сказав Піснячевський.

— О, ні, пане Піснячевський, не бажайте мені скорі смерті, бо тут у щоденнику є дуже неприємні для вас сторінки, — жартуючи відповів Чикаленко.

— Ну, тоді живіть собі на здоров'я! — кінчив розмову В. Піснячевський.

Розповів ще нам Є. Чикаленко, як він жартував з лікарями, коли ті пороли йому живіт:

— Заморозили добре. Нічого не боліло, лише дуже лоскотав ніж, — оповідав він про свою страшну операцію.

**

Наближався час мого виїзду до Америки. Є. Чикаленко вже жив у Відні, видужавши по операції. Тут він, далеко на околиці, за Зюд Бангофом, містився в маленькій квартирці. Я прийшов до нього з дружиною попрощатися.

— Ну, дорогий Євгене Харламповичу, явився до вас, як до батька, бо рідного вже давно не маю, щоб благословили в далеку путь.

— Вибиратися за море, але я певний, що коли Україна покличе, то певно знову прилетите до неї, бо наші степовики не можуть забути рідних степів. Вони такі розкішні, що подібних немає у всьому світі, — відповів „старий”.

Довго ми з ним говорили про минуле й сучасне, пригадували земляків з Херсонщини: Кропивницького, Саксаганського, Садовського, Карпенка-Карого, А. Грабенка, М. Чернявського, І. Лоначевського та інших видатних діячів, артистів і письменників, що їх дала Україні наша Херсонщина.

Перейшла розмова й на нашого херсонця, В. Винниченка, якому Чикаленко так багато в житті допоміг. Тут показав мені Євген Харлампович листа, в якому Винниченко, правда в лагідній формі, критикував його за „монархічні переконання”, а сам величався своїм комунізмом та „пролетарським походженням”. Прочитав також і свою відповідь, в якій, іронізуючи над „пролетарським походженням” Винниченка, пригадав, як його батько, елісаветський міщанин, все турбував, що мало будинків придбав своєму синові.

А про винниченківський „комунізм” зазначив Євген Харлампович коротко, що він певний, що Винниченко тепер „досяг свого комуністичного ідеалу”, бо купив собі трохи земельки з садибою в Німеччині. На закінчення листа Чикаленко просив Винниченка дати йому якунебудь працю в своєму господарстві, хоч би сторожа. „Та ж і я, — писав Чикаленко, — щось таки розуміюся на господарстві, хоч і не комуніст.”

У дальшій розмові мій дорогий учитель і вихователь порадив мені писати далі спогади, частину яких він уже прочитав в „Літературно-Науковому Вістнику”.

Зі слізьми на очах прощалися ми востаннє.

— Ви ще побачите наші рідні степи. Ви ще молодий і дочекаєтесь часу, коли зможете вернутися. Поцілуйте тоді й від мене, старого, нашу Рідну Землю. Ох, степе, степе наш розлогий та широкий, який ти пишний та багатий, а який нещасливий!

І Євген Харлампович заплакав рясними сльозами.

Потім обняв мене і міцно притиснув до своїх грудей.

— Ну, хай вас Бог благословить, дорогий земляче й си-
ну! Ідіть далі правдивим шляхом і підтримуйте славу наших
степовиків, що орють національним плугом широко україн-
ську ниву.

Це були останні слова, які я чув від Євгена Чикаленка.

В одному з листів до мене вже в Америку він писав: „Я
тепер можу спокійно вмерти, бо знаю, що Україна вже во-
скресла й не за горами той час, коли вона стане Соборною й
Суверенною Державою”.

З такою вірою помер великий патріот, що віддав себе
всього на служіння своєму народові. Він утратив усе, що мав,
але ніколи не нарікав, ніколи не скаржився на біду.

Євген Чикаленко був велетнем духа, що ніколи не ви-
нався і не падав на шляху, який би він не був тяжкий.

ПАРФЕНІЙ ГРИГОРОВИЧ СМОЛА

Народився він у родині козацьких нащадків, в якій жило ще багато оповідань і легенд про славне Військо Запорозьке, зокрема про вільні запорозькі землі, розшматовані поміж різними московськими та українськими багатіями.

Село Дудчина, де народився й виріс не лише Парфеній Григорович, але й увесь його рід, стояло на березі Дніпра, межуючи з великим селом Грушівкою, землі якого знаходилися у володінні якогось великого князя, що ніколи там не бував і навіть не бачив свого величезного маєтку.

Херсонщина в часи молодости Парфенія Григоровича мала шість мільйонів чотириста сорок тисяч десятин орної землі, з чого в руках селян було лише два мільйони сто вісімдесят тисяч, а в руках різного панства чотири мільйони двісті тисяч. Граф Мордвінов, наприклад, мав майже сто маєтків у Херсонській і Таврійській губерніях, а різні Фалєєви, Соковніни, Варуни-Секрети, Сухомлінови та інші — по десятку тисяч десятин землі.*

Родина Григорія Смоли була досить заможною, але коли б поділити всі його землі між дітьми, тоді всім би довелося бідувати. Тому двоє братів, Федір та Григорій, лишалися на господарстві, а Парфеній та найменший брат Давид пішли вчитися на сільських учителів. Парфеній скінчив херсонську семінарію, а Давид склав іспити за семінарію екстерном.

Учителюючи по різних селах, Парфеній Григорович часто мав нагоду бачити і порівнювати селянську бідність і панські розкоші. Бачачи цю жорстоку несправедливість, він вступив до російської партії соціалістів-революціонерів і розпочав жваву агітацію серед селянства, закликаючи його до боротьби за краще майбутнє.

* І. А. Фещенко-Чопівський: Природні багатства України, частина II, стор. 14, Київ, 1919.

Діяльність П. Смоли не могли укритися від царських жандармів, і він був арештований та засуджений на поселення у Вологодській губернії під наглядом поліції. Але по якомусь часі П. Смоли почастило звідти втекти, і він знову опинився, вже нелегально, на своїй рідній Херсонщині. З групою терористів він повів ще активнішу агітацію проти царського режиму та його прислужників. Був знову арештований і, як дуже небезпечний „державний злочинець”, посаджений до одиночної камери в Єлисаветградській в'язниці, в Херсоні, призначений для політичних проступців. У 1905 році, коли вибухла революція, його за амністією звільнено з в'язниці.

**

Перший раз я побачив Парфенія Григоровича Смолу в тому ж, 1905 році, коли він виступав на масовому вічі в Херсоні, в Народному Домі. На тому вічу виступали різні промовці від партії соціал-демократів, соціалістів-революціонерів, максималістів і т.п. Натовп слухав їх більше або менше уважно.

Аж ось наприкінці голова віча проголосив, що тепер буде говорити член російської партії соціалістів-революціонерів, товариш Парфеній Смола, який прибув з запізненням, бо щойно звільнився з тюрми. Те, що буде говорити справжній революціонер і жертва царського режиму, наелектризувало присутніх. Тож, коли на сцені з'явилася кремезна постать молодого П. Смоли, його зустріли такими гучними оплесками, що аж вікна забряжчали у величезній аудиторії. А коли оплески вщухли, спонтанно зірвалася революційна пісня:

Ви жертвою впали в нерівній борбі . . .

Спів затих, і зі сцени залунали палкі слова — про вивольнення трудящих мас, про справедливість, свободу, рівність і братерство. Аудиторія була захоплена, а рівночасно багатьох здивувало, а декого з москалів огірчило те, що промовець говорив гарною українською мовою! Соціалісти-революціонери з ніяковістю поглядали один на одного, а вся маса селян та робітництва заgrimіла оплесками.

Парфеній Смола заявив, що він не хоче й не може говорити тією мовою, якою переслідується та гнобиться його нарід, мовою поліцаја, жандарма та провокатора-охранника. Він речево, палко і з молодечим ентузіазмом доводив, що без національного визволення українського народу не може бути соціального визволення, а тому кожний справжній соціаліст і революціонер повинен боротися одночасно за національне й соціальне визволення трудящих мас.

Виступ Смоли для нас, молодих хлопців, що також тоді вважали себе завзятими „соціалістами” і „революціонерами”, став немовби дороговказом нашої дальшої праці. Тоді вперше не лише ми, молодики, але й старші люди почули з уст революціонера із „тюремним дипломом” слова, що лягли в основу програми всіх українських революційних та соціалістичних партій на Великій Україні. Хоч, правду сказавши, тоді, з 1905 році, навколо цієї програми об’єдналася дуже мала жменька свідомої української інтелігенції.

Парфеній Смола після того виступу став для молодих українських революціонерів ідеалом, став героєм, з яким кожний уважав за велику честь познайомитися, а вже за щастя працювати під його керуванням.

Не менше від інших і я був захоплений не лише його промовою, але й його постаттю кремезного козарлюги з чорною, як смола, бородою, яку він відростив собі у в’язниці. Та вже найбільшим щастям для мене було зустріти П. Смолу в домі його сестри Куликівської, чоловік якої працював з моїм вітчимом, як статистик у Херсонській Губерніяльній Земській Управі. Я до тої зустрічі не знав, що пані Куликівська була рідною сестрою Парфенія Григоровича, хоч моя мати з нею дуже близько приятелювала. Тоді земському службовцеві небезпечно було признаватися до політичного „злочинця”.

Отже в домі Куликівського я вперше стиснув руку того, хто глибоко вирізьбив у моїй молодій душі напрямні дальшої моєї праці на національному полі.

**

Пізніше я часто зустрічався з Парфенієм Григоровичом, аж поки йому не довелося знову, внаслідок політичної реакції і знесення всіх свобод, перейти на нелегальне становище.

вище. Одначе й після того він часто заходив до нашого дому, щоб на кілька днів переховатися у свого молодшого брата Давида, який, винаймаючи у нашому домі кімнату, з поміччю моєї матері підготовлявся до іспитів на народного вчителя. Звичайно в такі часи між ним та братом Давидом або й між двома іншими братами: Хведором та найстаршим братом Григорієм, що приїздили до Херсону з Дудчини, точилися розмови на теми революційної роботи.

Ці розмови мали значний вплив на формування світогляду мого та моїх товаришів.

Парфеній Смола вияснював нам, що українське селянство перебуває цілковито під впливом російських соціалістів-революціонерів, які ведуть серед нього пропаганду про необхідність земельної реформи, нехтуючи національні інтереси. Треба, казав він, сполучити соціальний та національний моменти в нашій праці, і тому ми, приймаючи соціальну програму російської партії соціалістів-революціонерів, національну роботу провадили під впливом і часто під керуванням українофілів, навіть тих, що не поділяли нашої соціальної програми.

Звичайно революційну пропаганду провадили ми потайки, невеликим числом членів нашого гуртка, до якого з 1906 року належали переважно мої товариші з Батурина (або посад Вісунськ),* населеного потомками запоріжців — Лісовський, Спориш, Шульга, Клименко, Замурій, а також дівчата-гімназистки — моя двоюрідна сестра П. Кедровська, її подруга А. Підтоптана, Соня Чавусовська (жидівка), Тишевська та ще декілька інших, що жили в Батурині.

Наш гурток нав'язав тісні зносини з подібним гуртком у Херсонській мореплавній школі далекої плавби. Визначнішими членами того гуртка були Шрамченко, Туренко, Черенков, Чистяків та кілька їх товаришів. Пізніше названих тут членів революційних гуртків арештовано і вислано у Вологодську губернію та на Сибір. Мені пощастило своєчасно „змитися”, коли почалися арешти серед учнів мореплавної школи, і ще на початку 1907 року я вибрався нелегально закордон.

* Відома „Вісунська республіка”, що довго не піддавалася більшовикам та Денікіну.

Щоб легально стояти ближче до наших селян, наш гурток улаштував театральні вистави з участю учнів учительської семінарії, фельдшерської та сільськогосподарської шкіл, де був найсильніший і найбільший український гурток. Вистави відбувалися в Батурині, у приміщенні „Общества Народної Трезвості”. Репертуар складався виключно з українських п'єс: „Бурлаки”, „Борці за мрію”, „Батькова казка” та інші побутові твори. Наприкінці 1906 року ми виставили драму „Понад Дніпром”, в якій представлялася користь від хліборобських артілей і невдачі тих селян, що переселилися в Сибір та на інші землі поза межами України. Влада добачила в наших виставах революційну тенденцію і заборонила їх.

Після арештів наш гурток змалів до того, що треба було шукати зв'язків з російськими соціалістами-революціонерами, щоб з ними „добратися” до села. Нашою остаточною метою був не соціалізм, а визволення українського народу з економічного та національного гніту, повалення самодержавства в Росії і парламентарний устрій з широкою національно-персональною автономією України.

З такими ідеями ми ввійшли в революцію 1917 року.

**

Уся родина Смолів жила в Дудчині, Качкарівської волости, Херсонського повіту над Дніпром. Там же недалеко проживав на парафії священик о. Василій Нетований, що скінчив Київську Духовну Академію. Отець Василій був засланий духовною владою в те малесеньке село за поступові ідеї та українофільство. Я бачив його часом у нашому домі, або в домі Куликівських. Між ним і Парфенієм Смолою велися розмови на теми релігії та значення церкви в житті народу. Парфеній Смола ставився спочатку до церкви вороже, але о. Василій переконав його, що церква є властиво найдоступнішою для народу установою, з поміччю якої можна дійти до найширших народних мас. Справжня Христова Церква, казав він, повинна служити народові, нести в його маси освіту, визволяти народ від шкідливих забобонів і служити йому, а не його ворогам. Церкву, як інституцію, українська інтелігенція, революційна та соціалістична, повинна старатися обернути на службу народові.

Пізніше з листів Парфенія Смоли із Бразилії я побачив, що ті дискусії з о. Василієм Нетованим лишили в його душі глибокий слід.

**
*

Не стану тут переповідати легенд, які творилися навколо імени Парфенія Смоли, коли жандарми шукали його по цілій Росії, а він тим часом перебував у найближчому сусідстві херсонського жандармського управління. Недалеко до дому, де містилося управління, була площа, на якій розташовувалися заробітчани, що приходили з Полтавської та Київської губерній найматися на літню працю до мастків у степах Херсонщини. Між тими заробітчанами й перебував Смола, босий, з довгою бородою, у брилі і широких штанах на очкурі. Мені іноді доводилося бути зв'язковим між Парфенієм Смолою та його нареченою Наталією Петрівною Лук'я_новою, що була донькою священика з Лубень. Пізніше вони одружилися, але їх шлюб довго не потривав.

Нарешті в якомусь мастку царські охоранники таки спіймали Парфенія Смолу і заслали на далеку північ. Після того я загубив з ним зв'язок. Від братів його та від сестри я знав лише, що він перебуває десь у Бразилії. Щойно в 1923 році, коли з Бразилії повернувся до Європи письменник-поет Петро Карманський, я дістав точну адресу П. Смоли, що змінив своє ім'я на Валентина Куца. З того часу між нами зав'язалася широка переписка.

У листі з Юнія да Вікторія (Парана, Бразилія) з 1923 року Парфеній Смола писав до мене:

Коли пам'ятаєте мого брата Хведора, що часто бував у Куликівських, то Вам певно цікаво знати, що з ним сталося. За буржуйське минуле його вислали... Вгадайте, куди? До містечка Грязовці, Вологодської губернії, де я перебував у 1907 році. Клясичний приклад для люблячих матушку Русь: мене вислали царі за соціалізм, а брата — соціалісти — за царя...

Незвичайно цікаві його листи про українське життя в Бразилії, які я опублікую, коли буде на це нагода. Тут лише подам деякі коротенькі виписки, характеристичні для світо-

гляду П. Смоли та для відносин у ті часи між українцями в Бразилії.

Отже в листі з 29 квітня 1923 року із Павльо Фронтін він пише:

Всі Ваші переоцінки прийшли до мене скоро, ще як був на засланні: спочатку воля України, а потім фарба, якою має бути помальована. Українська справа пішла під воду властиво з-за того ідіотського московського гіпнозу, який давніше родив „лоповцеф“, „безповцеф“, „самове-роф“, „самосожігателей“ та інших божевільних, а тепер ви-родився в большевиків, котрі своїм варварством нічим не різняться від своїх попередників... Українці взяли гото-веньку ідеологію та й заїхали з нею під Леніна стріху... А. тепер дивляться на рідну землю, густо всипану рід-ними могилами, та й чухають потилиці, як той дядько, що на широкім шляху зачепився за московську верству. А во-на та ідеологія-верства стоїть непорушно, а дядько не знає, як віз закинути набік.

Той гіпноз іде за нами далі, і будучність України, як такої, стає все більше та більше проблематичною. Це я ба-чу по тих сновидах, що носять імена на „енко“, походять з України, а сюди приїхали з військом Врангеля, як „ру-сос“! Приїхало їх досить; бачили вони Україну відроджену, а билися у військах Денікіна проти неї. Сюди приїхали і кричать: „Всй жідоф! Спасай Росію!“ Здається, що мос-ковська школа таки зробила своє: вирвала зуб національної свідомости і зробила з нашого люду якесь опудало, котре може стояти тільки, як до чогось притулене: власних сил не має, щоб стати твердо на ноги.

Про свої релігійні переконання Парфеній Смола писав до мене у листі з Каразінго 10 травня 1924 року:

Я пристаю до тої групи, в якій знаходитесь Ви. Думаю, що ми є однодумцями. Я є переконаним прихильником Пра-вославної Автокефальної Церкви, соборности України... Моя гадка, чи ідеологія така: Бог, церква, школа, ідеалізм, — все це мусить служити до консолідації нашого націо-нального ґрунту, решту ми собі здобудемо потім...

Чи віруючий я? Формально ні, душевно так. А хіба всі ті петлюрівські офіцери, що змінили мундур на рясу та пішли до низів нести національну свідомість, хіба вони були всі віруючими? Я віруючий, бо вірю, що коли ми покличемо Бога на поміч, а до того ще додамо енергії, то наша вітчизна стане вільною й багатою. А це й є наш ідеал, ради якого ми мусимо бути готовими взятися до тієї зброї, що буде на часі: хрест чи шабля, книжка чи плуг, джаган чи машина. Коли тепер найсильнішою зброєю може бути хрест, я беру його в свої руки й так же щиро ним буду повертати, як повертав би шаблею, коли б був на Україні, як там піднімалася боротьба за її волю.

У Бразилії Парфеній Смола довгі роки працював з таким самим завзяттям, відвагою та самопосвятою на українській ниві, як колись на Херсонщині провадив революційну пропаганду серед селянства, робітництва та заробітчан, закликаючи їх до боротьби за землю й волю, за справедливість, за національне визволення.

**
*

В Бразилію приїхав Парфеній Смола з молодечим революційним запалом, перейнятий глибоким ідеалізмом. Думав і вірив, що вже тут він не зустрине перешкод до своєї праці, що вже тут його не досягне рука російського жандарма, охранника або провокатора. Але там він зустрівся з такими перешкодами, яких не зміг перебороти до кінця свого життя. В одному з листів він писав:

Не хвастаючись, можу сказати, що з інтелігентів, котрих недоля занесла в цей край хлопів і олігархії, між українцями-ідеалістами один я ще не пішов під воду зі своїми ідеалами. Були часи, що цілих п'ять літ я був єдиним інтелігентом, минаючи попів, на всю українську масу в Бразилії. Решта не могла й не може витримати в цім мовчанім лісі, де єдине співоче товариство — це мавпи-ревуни. Ось недавно (1924 рік) поприїздили нові кадри інтелігентів, але одні з них, не морозивши рук, пішли на дно, а другі стоять на дорозі до того дна.

Обставини для національно-народної праці в Бразилії були надзвичайно несприятливі. Ось що пише про це П. Смола у своєму листі:

А тепер можу дати тільки більш-менш стислий вигляд українських колоній. В першу чергу страшна „пляга” пияцтва, темнота, бруд, убогість, непорядність хатня (не клясова), диференціяція: батьки — русини за браком свідомости, а діти — бразиліяни через те саме...

Я довший час (чотири роки) діставав за учительську працю 50 мільрејсів місячно (за теперішньою валютою 5 доларів) і буквально не мав чим омастити квасолі (головна пожива в цій злиденній державі), бо був даний „по всій лінії” такий наказ від попа: „Посилайте дітей до школи, але не платіть: поголодує, поголодує та й забереється”. З часом справи змінилися. З приїздом інтелігентів по війні, що якраз сталося тоді, як приїхав сюди професор П. Карманський в ролі представника галицького уряду, — попи попустили.

Про П. Карманського ось що писав у листі до мене 18 грудня 1924 року П. Смола з м. Каразіно:

Дуже інтересна метаморфоза сталася з Карманським: 25 літ боронив попів, попав у католицькі поети, а тепер веде війну не на життя, а на смерть з тим же католицьким кліром. Єгомосці приложили до нього ту саму мірку, що й до всіх інших інтелігентів: вигнали поза межі колоній, абидесь заліз між чужих. Тоді всі раніше гонені взяли Карманського в оборону, скупчилися коло нього й заставили вродитися опозиційному до Василіян часописові — „Українському Хліборобові”. Ось тут і розпочалася війна. Якби Ви почитали василіянську „Працю”, хоч одне число, то побачили б, до якого страхіття доходять у ній ті, що бояться втратити свою клясову ситуацію, котру вони так ревно берегли від інтелігенції цілих 30 літ!

Знаючи ідеалізм Парфенія Смоли і його колосальну енергію, все ж дивуєшся, що не впав він значно раніше на шляху боротьби за краще майбутнє українського емігранта, за краще майбутнє свого народу.

Та боротьба, а також тяжкі матеріальні обставини, переслідування і наклепи нарешті зломали цього велетня духа, кремезного апостола, що сіяв у глухих бразилійських колоніях просвіту, національну свідомість, що боровся за соціальні й політичні права не лише українського емігранта, але й кожного бразилійця.

Не довелося вмерти П. Смолі на рідній землі, в своїй Дудчині, про яку він писав:

... я всю Америку з усіма її багатствами проміняв би на скромну посаду вчителя чи священика в моїй дорогій Дудчині, там — там на широкій балці, біля Дніпра.

Парфенієві Григоровичу довелося навіки спочити в далекій Бразилії, де над його могилою не чути співу солов'я, не чути херсонського жайворонка, а повітря пронизують крики мавп-реунів. Про Парфенія Смолу можна сказати словами революційної пісні:

Ви жертвою впали в нерівній борбі
З любови до свого народу,
Ви все віддали, що за нього могли,
За честь його, славу й свободу...

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	5
АНДРИЙ МИХАЙЛОВИЧ ГРАБЕНКО	7
МИКОЛА ХВЕДОРОВИЧ ЧЕРНЯВСЬКИЙ	19
ІВАН МИТРОФАНОВИЧ ЛУЦЕНКО	47
ВІКТОР ІВАНОВИЧ ГОШКЕВИЧ	58
ОЛЕКСАНДЕР КАНДИБА-ОЛЕСЬ	68
ПЕТРО КАРМАНСЬКИЙ	83
ОЛЕКСАНДЕР АНТОНОВИЧ КОШИЦЬ	92
КАПІТАН ЛЕВ МАЦІЄВИЧ	109
ОСТАННІ ЗУСТРІЧІ З С. Х. ЧИКАЛЕНКОМ	118
ПАРФЕНІЙ ГРИГОРОВИЧ СМОЛА	123

Мовний редактор — *Вячеслав Давиденко*

Керівник друкарні — *Анатоль Домарацький*

Складачі — *Євген Гарасимчук, Михайло Задорецький*
і *Роман Ференцевич*

Метранпаж — *Ярослав Сидоряк*

Друкував — *Ярослав Петрух*

Наклад 500 примірників

Друковано в друкарні „Свободи”
Джерзі Ситі, Н. Дж., 1966 р.

